

De eerste omwalling

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

29

Coördinatiecomité
Cyrille Segers, Kabinet van de Staatssecretaris
Stéphane Demeter, Concepcion Ortigosa, Manoëlle Wasseige,
Directie Monumenten en Landschappen

Dankbetuigingen
Wij danken hierbij de dames S. Modric en C. Ortigosa, en de heren St. Demeter
en J. Cl. Bessac voor hun medewerking.
Onze dank gaat eveneens uit naar alle personen en instellingen die hebben
bijgedragen tot de verwezenlijking van deze uitgave.

Revisie
Ludo Gobin en Harry Lelièvre

Fotokredieten
b = boven; m = midden; o = onder; r = rechts; l = links
Museum van de Stad Brussel: 12b, 40; Koninklijk Museum voor Schone Kunsten: 39, 45b; Ministerie
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Directie Monumenten en Landschappen: 5, 11o, 14o, 15, 18,
19b, 24b, 24o, 25b, 25o, 28, 29b, 32, 36, 38o, 42m, 42o, 44m, 45o, 48; Stadsarchief Brussel: 1, 2, 3,
6b, 6o, 7o, 8b, 10, 12o, 13b, 13o, 16b, 17, 19o, 20o, 22o, 27, 29o, 30, 31, 33, 37b, 42b, 43b, 43o, 44b,
44o, 47o; C. Licoppe: 9, 11b, 22b, 23b, 23o, 35o, 37o; Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium (ACL): 7, 16o, 21b, 46, 47b; Marcel Vanhulst, Brussels Hoofdstedelijk
Gewest: 8o, 14b, 20b, 21o, 26, 34, 35b, 38b, 41, rugzijde.

Grafische vormgeving: La Page - *Druk:* Claes Printing
Distributie: Diffusion Nord-Sud - *Vertaling:* Emmy Toonen

© Verantwoordelijke uitgever: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest,
Directie Monumenten en Landschappen, Patrick Crahay, directeur
CCN – Vooruitgangstraat 80 – 1030 Brussel – Tel. 0800/13680
GEDRUKT IN BELGIË
WETTELIJK DEPOT: D/2005/6860/008 - ISBN: 978-2-930457-67-3

De eerste omwalling van Brussel

Corinne Licoppe

De historische context	2
De ontwikkeling van een haven, een markt, een industrie... ..	2
... en een stadsomwalling	4
De tweede omwalling	5
De eerste omwalling in de Brusselse stedenbouw, van vroeger tot nu	5
Het monument	9
De organisatie van de bouwplaats	9
De delen van de stadsmuur	11

DE OVERBLIJFSELEN VAN DE EERSTE OMWALLING

IN DE STAD	18
Van de Koudenbergpoort tot de Steenpoort	19
Van de Steenpoort tot de Overmolenpoort	24
Van de Overmolenpoort tot de Zwarte Poort	29
Van de Zenne tot de Warmoesbroeckpoort	36
Van de Warmoesbroeckpoort tot de Treurenbergpoort	38
Van de Treurenbergpoort tot de hertogelijke kapel	44

Het oudste panorama van Brussel, uit 1552. Gequarelleerde tekening door A. Van Den Wijngaerde. De stad wordt vanuit noordelijke hoek afgebeeld. De eerste omwalling is duidelijk zichtbaar, vanaf de Treurenbergpoort tot aan de Sint-Katelijnepoort.

DE HISTORISCHE CONTEXT

In de vroege 13de eeuw was de Zennevallei een bucolisch landschap, maar een duidelijk beeld kunnen we ons hierover niet vormen. Brussel was toen een dorp aan de oevers van de Zenne, die tot daar bevaarbaar was en er zich in twee armen splitste, waartussen drie eilanden lagen. Vervolgens slingerde de rivier zich een weg door de moerassen vol wilde irissen waaraan Brussel zijn naam te danken heeft. Rondom bevonden zich velden en weiden met grazende kuddes vee, terwijl de flanken begroeid waren met wijn- en boomgaarden en bovenaan gedomineerd werden door het rijke Zoniënwood dat zich eindeloos ver over het Brabants plateau uitstrekte....

DE ONTWIKKELING VAN EEN HAVEN, EEN MARKT, EEN INDUSTRIE...

Het oudste beeld van Brussel dat de historici met zekerheid kunnen reconstrueren, is dat van een haven uit het begin van de 11de eeuw, een tussenstop langs de Zenne, vanwaar de rivier doorstroomt tot aan de Noordzee en kooplui uit Nijvel tot in Londen kan brengen. De inwoners van de omliggende dorpen, die zich in de 11de en 12de eeuw tot belangrijke landbouwproducenten ontwikkelden, brengen in Brussel hun waren - in hoofdzaak graan - aan de man of ruilen ze. De eerste bewoonde wijken zijn geconcentreerd rond de Sint-Nikolaaskerk, de Kapellekerk en de Sint-Katelijnekerk. De graven van

Leuven, toekomstige hertogen van Brabant, laten een kasteel bouwen op de Koudenberg en een collegiale die gewijd is aan Sint-Michiel op de naburige heuvel. Zo krijgt Brussel, gedurende de eerste twee eeuwen van zijn bestaan, stukje bij beetje vorm. De hertog van Brabant zal van de eenmaking van de verschillende kernen een prioriteit maken.

Vanaf de eerste decennia van de 12de eeuw is Brussel een volwaardige stedelijke entiteit. De 'burgers' van de stad beschikken over bijzondere voorrechten, waaronder de vertegenwoordiging door schepenen die een rechterlijke, wetgevende en administratieve functie uitoefenen. Naast handelaars wonen in de stad ook diverse ambachtslui, zoals edelsmeden, wevers, leerlooiers, schoenmakers, metaalbewerkers en bouwondernemers. In de 13de eeuw ontwikkelt de lakenindustrie zich tot een belangrijke nijverheidstak. In 1229 ontstaat *de keure*, die de conflicten tussen de verschillende sociale bevolkingsgroepen regelt.

Het Brussel uit de vroege 13de eeuw vertoont dus alle topografische, institutionele, sociale en economische kenmerken van een echte stedelijke agglomeratie. Het ontbreekt de stad enkel nog aan een omwalling. De bouw gebeurde weliswaar met de steun van hertog Hendrik I (1190-1235) maar de organisatie en financiering van de werken was zonder twijfel in handen van de stad. Behalve een militaire, verdedigende rol en misschien ook wel interne con-

trolefunctie, had de muur ook een sterk symbolisch geladen waarde. De omwalling straalde macht, eenheid en rijkdom uit, zowel van de vorst als van het stedelijk gezag. Bovendien droeg het bouwwerk niet alleen bij tot de verdediging van de stad maar vormde het ook een voorlopige geografische en juridische afbakening van het grondgebied en structureerde het de topografische ontwikkeling van de stad.

...EN EEN STADSOMWALLING

De 4 kilometer lange omwalling omvat de benedenstad, in de vallei, de haven aan de Zenne, maar ook het kasteel van de Koudenberg en de Sint-Michiels-en-Sint-Goedelecollegiale.

Voor de verdediging wordt gebruik gemaakt van de oro-hydrografische situatie. In het noorden, westen en zuiden houden de Zenne en de moerassige gronden de vijand voldoende op afstand. In oostelijke richting is de vlakte afgesloten door de helling van het plateau, met in het midden de heuvel van de Koudenberg, die een belangrijke strategische positie inneemt. Deze flank van de vallei is immers verdeeld in verschillende, sterk ingebedde ravijnen, zoals de Orsendael of 'Paardenvallei'; de Borgendaal, waardoor de Coperbeek stroomt die in het noorden rond de Koudenberg loopt; de Ruysbroekvallei, met de Smaelbeek die aan de andere zijde van de Koudenberg naar beneden stroomt en de Rollebeek, die verderop via de Zavel en de huidige Cellebroersstraat de stad instroomt. Al deze ravijnen deden dienst als natuurlijke grachten die vijandige aanvallen moesten tegenhouden.

Op het plateau, achter de omwalling, ligt een zacht hellend gebied dat zich richting platteland uitstrekt. Toen de eerste omwalling opgetrokken werd, ging het grootste deel van de bossen op de heuvel van Brussel tegen de vlakte, uit vrees dat de vijand er zich verborgen hield om van hieruit de muur te bereiken. Het Warandepark, dat de hertogen van Brabant kort daarop ten noorden van hun paleis op de Koudenberg lieten aanleggen, is dan ook geen overblijfsel van het Zoniënwoud, zoals men zou kunnen denken.

De stadsomwalling blijkt al snel te klein te zijn. Nauwelijks één eeuw na de constructie is het grondgebied *intra muros* overbevolkt en nagenoeg volledig bebouwd, terwijl rond de stad uitgestrekte buitenwijken zonder enige vorm van verdediging liggen.

Deze afbeelding van de tweede omwalling in de buurt van de grote sluis geeft een goed idee van het bucolische landschap in de omgeving van Brussel uit deze periode.

DE TWEDE OMWALLING

Terwijl in heel Brabant de oorlog om de opvolging van hertog Jan III woedt, slaagt Lodewijk van Male er in 1357 in Brussel binnen te dringen via de Sint-Katelijnhaven. Het gemak waarmee hij de stad weet te veroveren, bewijst in welke mate de eerste omwalling niet opgewassen is tegen haar taak, ook al is ze plaatselijk met hameiden verstevigd. Onmiddellijk na het vredesakkoord kondigt de stad dan ook de bouw van een nieuwe omwalling af, die haar inwoners op afdoende wijze moet beschermen tegen aanvallen. De werken beginnen in 1357 en zijn voltooid in 1379. Door de constructie beslaat het grondgebied van de stad *intra muros* maar liefst 509 ha in plaats van 80 ha, terwijl de perimeter die bij de eerste omwalling 4 km bedroeg nu bijna 8 km lang is. Het bevolkingsaantal in die periode wordt geschat op 35.000 inwoners.

DE EERSTE OMWALLING IN DE BRUSSELSE STEDENBOUW, VAN VROEGER TOT NU

De eerste omwalling wordt echter niet zomaar opgegeven. Zo blijkt ze op het stadsplan door G. Braun en F. Hogenberg uit 1572 nog helemaal intact te zijn. Wel verhuurt de stad hier en daar een stuk muur of gracht aan particulieren. De huurders zijn verplicht de gracht of muur te onderhouden en mogen de constructie niet afbreken. Er worden slechts enkele openingen toegestaan die het mogelijk

Dit plan werd omstreeks 1550-1554 door Jakob van Deventer getekend, in opdracht van Karel V, en geeft het eerste volledige beeld van de stad. Zowel langs de eerste als de tweede omwalling lopen natte grachten, behalve op de oostelijke flank. Tussen beide omwallingen strekken zich nog tal van tuinen en open ruimten uit. In het westen en noorden loopt een 'tussenliggende' omwalling met gracht (Papenvest).

maken om zich, binnen één eigendom, van de binnen- naar de buitenkant te verplaatsen. Men weet dat in het begin van de 15de eeuw veertien stadswachters de poorten van de oude en de nieuwe omwalling bewaakten. Pas op het einde van de 16de eeuw vervult de eerste omwalling geen enkele militaire rol meer. Aangezien de poorten het verkeer naar en van de stad belemmeren, worden ze afgebroken; het materiaal dient om de tweede omwalling te herstellen. Slechts drie poorten overleven het einde van de 18de eeuw, omdat ze een nieuwe, burgerlijke functie krijgen toegekend: de Treurenbergpoort, de Steenpoort, die als gevangenis zal dienen, en de Koudenbergpoort, die een nieuwe bestemming als archief krijgt. Ook om stedenbouwkundige redenen laat de stad de afbraak toe van bepaalde stukken, zoals een deel van de walmuur of een toren. De

Dit plan van Brussel door G. Braun en F. Hogenberg is afkomstig uit de in Keulen gepubliceerde *Civitates orbis terrarum* (1572-1618). Het tracé van de eerste omwalling is hier duidelijker zichtbaar dan bij Deventer. Ook de gebouwen en woningen, voorgesteld in schuin perspectief, zijn gemakkelijker identificeerbaar.

zeven oorspronkelijke poorten, waaraan in 1289 vijf 'wiketten' of sluippoorten waren toegevoegd, volstonden niet om de oude stad met de nieuwe buitenwijken te verbinden. Zo werd in 1498 de Stooftstraat doorgetrokken om de ambachtswijk in de benedenstad, waar voor export bestemd luxetextiel werd gefabriceerd, te verbinden met de zuidelijk gelegen buitenwijk van de wevers, die in de 13de eeuw door de patriciërs buiten de stadsmuren waren teruggedrongen. In 1532 werd een ander muurgedeelte, in het verlengde van de Kleerkopersstraat, geopend naar aanleiding van de aanleg van het Muntplein. Op deze plaats wordt een brug gebouwd over de gracht die de abdij van Affligem nog als visvijver gebruikt. Nochtans verdwijnen er ook vele grachten, zoals het stuk tussen de Lakense- en de Sint-Katelijnepoort. In 1564 wordt het Sint-Katelijnedok aangelegd, als sluitstuk van de inrichting van de nieuwe haven, die in het verlengde van het kanaal van Willebroek ligt. Het dok bevindt zich op de plaats van de oude gracht, aan de voet van de eerste omwalling; de nieuwe straat tussen de Lakensepoort en de Zwarte Toren moet het verkeer tussen de nieuwe en oude haven mogelijk maken.

De Zwarte Toren domineerde het Kraanplein aan het Sint-Katelijnedok.

Geleidelijk aan wordt de eerste omwalling volledig opgenomen in het stedelijk weefsel. De verstedelijking vindt *intra muros*, maar ook *extra muros* plaats, door het dempen van de grachten. De muur wordt zelden afgebroken maar dient als gemene muur tussen de verschillende percelen. Pas bij de grote stedenbouwkundige werken in het stadscentrum rond het einde van de 19de eeuw en begin van de 20ste eeuw, moet het tot dan toe vergeten patrimonium massaal plaats ruimen. De overvelving van de Zenne en de sanering van de aanpalende wijken zijn de eerste van een reeks werken, en wellicht de spectaculairste. De grootscheepse onderneming zou tot een definitieve gedaanteverwisseling van de benedenstad leiden. Honderden huizen, hele wijken gingen tegen de vlakte, inclusief de overblijfselen van de omwalling die in de woonblokken waren geïntegreerd. In die omstandigheden werd de Zwarte Toren herontdekt, een deel van de eerste stadsmuur dat eertijds het Kraanplein domineerde en in de loop der tijden door andere constructies was ingesloten. Dankzij de tussenkomst van burgemeester K. Buls werd de toren van de sloophamer gered. In 1888-1889 restaureerde stadsarchitect P.V. Jamaer het gebouw in zijn 16de-eeuwse toestand. Met de restauratie verschijnt de omwalling opnieuw in de stad, ditmaal als een historisch monument. Een halve eeuw later zal deze nieuwe erkenning evenwel niet volstaan om de oude muur van afbraak te redden, in het kader van de werken van de Noord-Zuidverbinding. Deze werken zullen de wijken tussen de boven- en benedenstad een stedenbouwkundige facelift geven. Pas onlangs hebben beschermingsmaatregelen een einde gemaakt aan de slechte behandeling

De Villerstoren in 1905, ingesloten tussen de omringende bebouwing.

De Oude Spuy liep vóór de overvelving nog over de Zenne. 'Ze was een stortplaats geworden, niet alleen van de industrieën die aan haar oevers waren geconcentreerd, maar van alle naburige huizen', Camille Lemonnier, *La Belgique*, Parijs, 1888.

Tientallen huizen in de Bisschopsstraat verdwenen onder de sloophamer bij de overwelving van de Zenne (Anspachlaan). Centraal op de achtergrond staat een toren, kort voor haar afbraak. Deze toren werd soms voor de Mechelsepoort gehouden.

van de omwalling, maar wellicht is het al te laat. De meest prestigieuze en bekendste getuigen werden enige tijd geleden al gevrijwaard, de andere volgden systematisch sinds de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Rest het cruciale probleem van een totale vrijwaring van de omwalling. Een moeilijke kwestie, aangezien het niet mogelijk is een onroerend goed te beschermen dat niet exact identificeerbaar en

lokaliseerbaar is. Er moet dus stapsgewijs worden gewerkt, telkens een deel van de omwalling aan het licht komt. Bij aanvragen om bouwvergunningen in risicozones houdt het gewestelijk bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, en de Directie Monumenten en Landschappen in het bijzonder, de werken in deze zones nauwlettend in het oog.

DE NOORD-ZUIDVERBINDING

De brede, noordzuidelijke verkeersader die de Keizerslaan, de Keizerinlaan en de de Berlaimontlaan vormen, werd aangelegd vanaf 1947 en was voltooid in 1952. De as werd dwars door de oude stad getrokken, ten koste van zo'n zeventienhonderd huizen die halverwege de flank van de Zennevallei stonden, tussen boven- en benedenstad. Onder de lanen werd een brede, grote sleuf gegraven om er de zes ondergrondse spoorbanen van de Noord-Zuidverbinding aan te leggen, tussen de Kapellekerk en de zetel van de Nationale Bank.

Het idee van een treinverbinding tussen het Noord- en het Zuidstation bestond al sinds de oprichting van de Belgische spoorwegen en resulteerde in verschillende projecten, waaronder één uit 1865 dat de verbinding met de sanering van de Zenne combineerde. Slechts op het einde van de 19de eeuw keurde de administratie van de Spoorwegen een plan van ingenieur Bruneel goed waarin het tracé op de flank van de heuvel wordt aangelegd. Twee derde van de verbinding zou ondergronds komen te liggen, het overige stuk via een viaduct door de

De Keizerslaan: tunnel van de Noord-Zuidverbinding.

stad lopen. In 1903 ondertekenden de stad en de Staat, onder druk van Leopold II, een overeenkomst met het oog op de bouw van een centraal station in de Putterijwijk. De afbraakwerken die hierop volgden, hadden een omvang die vergelijkbaar is met die van de overwelving. De oude Putterij-, Isabella- en Terarkenwijk werden weggeveegd van de kaart van Brussel.

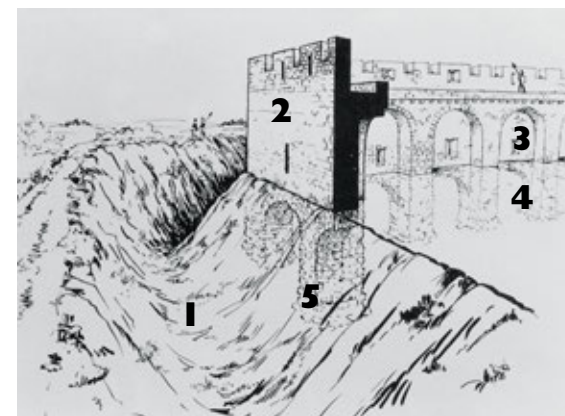
In hun plaats kwamen nieuwe wegen, zoals de Koloniën- en Ravensteinstraat. De eerste fase van de werken liep van 1911 tot 1914, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Het eerste stuk – het viaduct tussen de Kapellekerk en de Zuidlaan – was toen bijna voltooid. Na de oorlog bleef het een tijd lang stil rond het project, tot in 1935, toen de voorstanders van de Verbinding in de meerderheid waren in het Parlement en ze,

aangespoord door minister Spaak, het 'Nationaal Bureau voor de voltooiing van de Noord-Zuidverbinding' oprichtten. De daaropvolgende vijf jaar veranderde de stad in één grote bouwplaats.

HET MONUMENT

Het monument behoort tot een bijzonder interessante familie middeleeuwse stadsmuren, die van de omwalling op bogen, ingegraven in hoge aarden wallen. Dit type is erg populair in het hertogdom Brabant, waar het, naast Brussel, onder meer toegepast wordt in Leuven, Antwerpen, Maastricht, Binche en Nijvel. De omwallingen bestaan uit een reeks hoge, stevige pijlers waarop twee rijen boven elkaar geplaatste bogen rusten. De onderste arcade draagt een muur die eindigt op kantelen en moordgaten; de bovenste bogen ondersteunen de weergang die op de muur loopt. De onderste rij bogen blijft door de aarden wal onzichtbaar voor de vijand, in die mate zelfs dat de stadsmuur er aan de buitenkant uitziet als een willekeurige muur waarvoor een glooiing loopt.

Vanuit defensief standpunt gezien is dit systeem met dubbele bogenrij interessant. Voor de aanval is het gemakkelijker een volle muur te ondergraven in plaats van een overwelfde ruimte, die enkel gedestabiliseerd kan worden als men de exacte ligging van de steunpijlers kent. Om een stuk van de walmuur te vernielen moeten de schoten dan ook op de juiste plaats terechtkomen, aangezien de stadsmuur uit twee verschillende delen bestaat en de beschadiging van de vulmuur geen gevolgen heeft voor de structuur van pijlers en bogen waarop de weergang rust.

Schema van een middeleeuwse omwalling op bogen, naar V.G. Martiny, Brussel.

1. Gracht
2. Muur bekroond door kantelen en moordgaten
3. Bogen die de weergang schragen
4. Funderingsbogen, verborgen in de aarden wal
5. Funderingspijler.

DE ORGANISATIE VAN DE BOUWPLAATS

De omwalling op bogen is ook bijzonder interessant voor de stedelijke gezagdragers, die op die manier materiaal kunnen uitsparen en gebruik maken van niet-gespecialiseerde arbeidskrachten en zelfs 'herendiensten' of corveeën, dagen waarop de bewoners verplicht waren voor hun leenheer te werken. Er werd niet alleen materiaal bespaard bij de funderingen maar ook in de lege delen onder de bogen waarop de weergang steunt. Dit soort constructies liet alle aspecten van het metselaarsvak aan bod komen en vereiste niet al te veel gespecialiseerde arbeiders. Onderzoek van bepaalde

De zogenaamde 'de Berlaimonttoren' met aangrenzende muur op bogen, tijdens de afbraak in 1799, door P. Vitzthumb.

segmenten van de stadsmuur heeft aangetoond dat de pijlers en bogen waterpas zijn, terwijl de lagen van de vulmuur de helling van het terrein volgen. De schietgaten, die een bijzondere steenbewerking en verzorgde uitvoering vereisen, zijn eveneens waterpas. Aan éénzelfde segment werkten dus twee of drie ploegen. Het houwen van de gewelfstenen van de onderste bogen is bovendien voldoende grof om door arbeiders zonder enige ervaring op dit vlak te zijn uitgevoerd.

Ook konden alle soorten beschikbare stenen tegelijkertijd worden gebruikt. Lediaanse zandsteen werd ter plaats ontgonnen of in één van de nabijgelegen groeven. De breukstenen voor de constructie van de onderste, ingegraven, bogen, zijn ruwer en minder goed afgewerkt dan de gehouwen steen van de bovenste bogen, die in een rondboogverband zijn geplaatst. Naast de ongeschoolde arbeiders kon de stad rekenen op de corveeërs om de aarde, vaak in rugmanden, weg te dragen of er wallen mee te bouwen. De omwalling kon dus op een snelle en financieel aantrekkelijke manier worden gebouwd, dankzij het aanzienlijk aantal niet-gespecialiseerde arbeiders.

DE DELEN VAN DE STADSMUUR

Wat het verloop van de bouwwerken betreft, lijkt het erop dat eerst de poorten op de grote verkeersassen werden opgetrokken, daarna volgde het graven van de grachten, die eveneens bepalend waren voor het tracé van de omwalling, vervolgens kwamen de torens aan de beurt en tot slot de walmuren. De verschillende lagen steen sloten daarbij niet op elkaar aan en het aantal onderlinge verbindingen bleef beperkt tot een minimum.

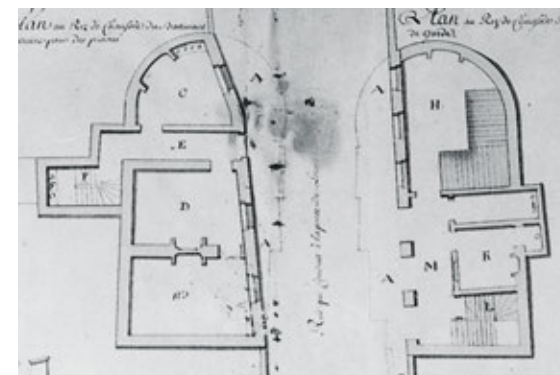
Fragment uit het plan der Nederlanden, 't Vergrooten der Steden. Op de voorgrond, een deel van de stad dat bijna voltooid is; de muur wordt enkel door de aarden wal aangegeven.

De poorten

De omwalling telt zeven poorten, die toegankelijk zijn via een brug over de gracht: de Koudenbergpoort, de Steenpoort, de Overmolenpoort of Anderlechtsepoort, de Sint-Katelijnepoort, de Lakensepoort of Zwarte poort, de Warmoesbroeckpoort of Mechelsepoort en de Sint-Goedelepoort of Treurenbergpoort.

De poorten staan ter hoogte van de grote verkeersassen die, straalsgewijs, naar de naburige steden lopen. Het gaat om grote, dwars geplaatste gebouwen die de weg grotendeels versperren. Alle poorten lijken terug te gaan op eenzelfde schema: twee halfcirkelvormige torens aan de buitenzijde van de stad waartussen een doorgang voor koetsen en

Plattegrond van de Treurenbergpoort.

De Sint-Goedelepoort, afgebeeld op de Triptiek van de Vier Gekroonden, 1560.

wagens loopt, onderling verbonden door een recht gebouw met rondbogige muuropening die afgesloten kan worden door een houten poort. De axiale doorgang is ongeveer 4 m breed en loopt *extra muros* op een brug uit die over de gracht loopt. Het hoofdgedeelte van het poortgebouw heeft een zadeldak en twee topgevels aan de zijkant. De poorten zijn 's nachts gesloten. Na de avondklok moeten de reizigers onderdak buiten de muren vinden. Rond de poorten *extra muros* vestigen zich herbergen en kroegen; er worden immers enkel belastingen geheven op de goederen die de stad binnengaan.

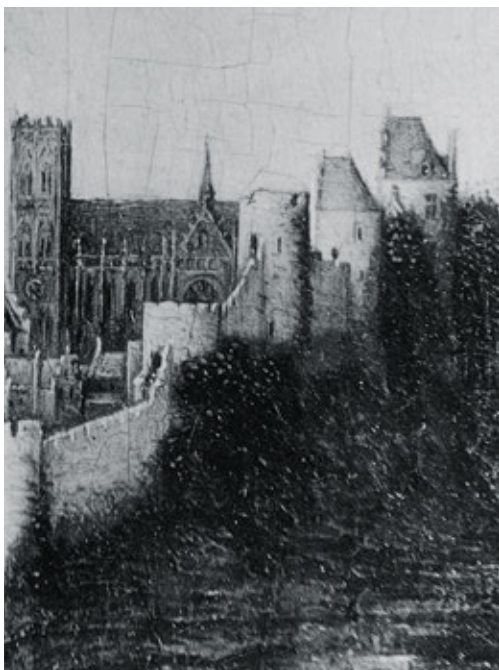
De grachten en de aarden wallen

De eerste functie van een middeleeuwse omwalling bestaat erin te vermijden dat de gevechten te dicht bij de stad komen. De omwalling is dan ook als een systeem in de diepte opgevat, met grachten en aarden wallen, aangevuld door een muur waarvan de dikte bij-

komstig lijkt te zijn. De gracht rond de stad is het eerste obstakel waarop de vijand stoot en moet dus voldoende groot en diep zijn om de stad te beveiligen. Aan de oostzijde van de stad, waar ze niet met water kunnen worden gevuld, zijn de grachten ongeveer 40 meter breed. Op andere plaatsen zorgt het water voor een bijkomende bescherming en is de gracht gemiddeld slechts een twintigtal meter breed. De aarde van de grachten wordt gebruikt voor de wal waarop de eigenlijke muur zal worden opgetrokken. Er worden ook groeven voor zand en lediaanse zandsteen geëxploiteerd voor de constructie van de muur.

De aarden wallen maken de kwestie van de oorsprong van de omwalling problematisch. Is de stadsmuur gebouwd op een oudere aarden wal of werd de hele structuur in één keer opge-

De Brusselse omwalling *extra muros*, detail van een *Maria met Kind*, door Bernard van Orley, 1518.

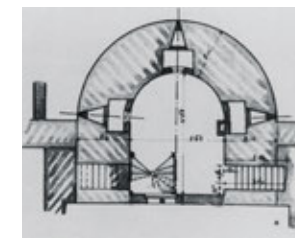
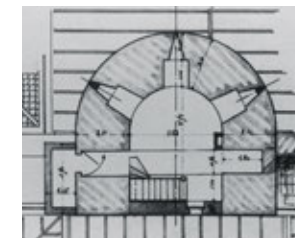

trokken? Het frequente verdwijnen van de aarden wallen maakt het moeilijk om heden op deze vraag te antwoorden.

De torens

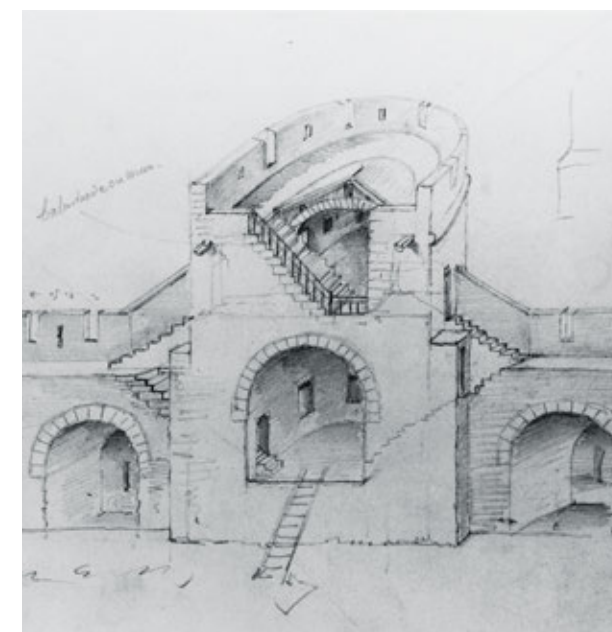
De afstand tussen de torens bedraagt gemiddeld vijftig meter, wat de verdedigers toelaat de aanvallers met pijlen te belagen, aangezien kruisbogen het voornaamste verdedigingswapen waren in die tijd. Uit de studie van overblijfselen en documenten blijkt duidelijk dat alle torens van de eerste omwalling uitgevoerd werden volgens eenzelfde basisschema, dat nauwelijks enige vrijheid toeliet. Het gaat om verdedigingstorens van het *propugnaculum*-type, met open keel. Dit betekent dat ze doorgaans een hoefijzervormige plattegrond vertonen, bestaande uit een halfrond gedeelte, dat door twee rechte flanken met de walmuur is verbonden. Het ronde gedeelte van de toren heeft een buitendiameter van ± 6 meter en springt bijna 5 meter uit ten opzichte van de muur aan de buitenzijde. Aan de binnenkant van de omwalling vertonen de torens een vlakke zijde die open is aan de kant van de stad.

De opstand van de torens telt vier bouwlagen. De funderingen zitten vrij diep in de bodem (7 tot 8 meter). Aan de binnenzijde zijn ze niet zichtbaar, aangezien ze met aarde zijn opgevuld. Aan de buitenzijde daarentegen laat de helling van de talud richting gracht het metselwerk zichtbaar. De fundering is overigens 25 cm dikker aan de buitenzijde van de muur en de laatste twee lagen steen hebben een parement dat 45° is afgeschuind. Onder deze grens, die overeenstemt met het grondniveau aan de binnenzijde van de toren, zijn het parement en de voegen veel minder verzorgd dan erboven. De eerste verdieping rust op de aarden wal aan de binnenzijde van de omwalling. Een eerste schietruimte kijkt uit op de stad via een groot rondboogvenster. De

Plattegrond van de twee verdiepingen van de Mattheustoren, afgebroken in 1909.

Axonometrie van de Zwarte Toren, gereconstrueerd door P. Combaz in 1888.

Zijaanzicht van de Villerstoren extra muros, en haar verbinding met de funderingen van de walmuur.

buitenmuur is op dit niveau voorzien van drie schietgaten en twee laterale toegangen met trap die naar de weergang leiden. De schietruimte is overdekt door een halfcirkelvormig gewelf dat de vloer van de bovenste verdieping ondersteunt. De tweede schietruimte, op de tweede verdieping, bevindt zich doorgaans ter hoogte van de weergang. Ook hier heeft de toren drie schietgaten en twee zijdeuren die toegang geven tot de weergang. De weergang wordt dus niet onderbroken door de torens; wel is de omwalling gecompartmenteerd en zijn de verbindingen zorgvuldig verdeeld en gecontroleerd. De vijand die erin slaagt de omwalling te bereiken, heeft dan ook niet gemakkelijk toegang tot de stad. Op de derde verdieping eindigt het metselwerk van de toren op een terras met borstwering, afgewerkt met kantelen en moordgaten.

Oorspronkelijk zijn de torens niet overdekt. Nochtans staan op het panorama van A. Van

Den Wijngaerde uit 1552 sommige torens met een halfkegelvormige leien dak afgebeeld. Deze daken, met trapgevel, vervingen geleidelijk aan de terrassen om waterinfiltratie te voorkomen. In de loop der tijden zullen tal van torens voor niet-militaire doeleinden worden

De Plebaantoren: de overwelfing op de benedenverdieping en detail van de schietgaten.

gebruikt en verbouwd tot kapel, woning of stal. Soms leidt dit tot de toevoeging van een verdieping onder leien dak. Vaak wordt vanaf deze periode een kelder ingericht in de funderingen.

De walmuren

De walmuren bezitten bijna geen funderingen. De pijlers waarop de funderingsbogen steunen, rusten rechtstreeks op de bodem of bevinden zich minder dan één meter in de grond. De constructie blijft in evenwicht doordat de krachten die uitgeoefend worden door de bogen, elkaar opheffen, zoals bij een aquaduct. De pijlers en bogen zijn bovendien bedolven onder een enorme massa aarde die ze vasthoudt en stabiliseert. Deze aarden wallen vormen in zekere zin dus de fundering van de walmuren. De walmuren zijn opgebouwd uit leidiaanse zandsteen in uiteenlopende formaten, waaronder de grootste stenen die in het gewest bekend zijn. De stenen zijn met mortel vastgehecht en vormen twee parementen, onderling verbonden door kleine vulstenen die gevat zijn in een harde mortel, wat de muren uiterst stevig maakt.

Net zoals bij de torens, is het ondergegraven gedeelte ongeveer 25 cm dikker. De laatste twee lagen stenen van deze verbrede muurbasis vertonen een afschuining van ongeveer 45° aan de buitenzijde van de stad. Deze uitsprong stemt grosso modo overeen met het niveau van de aarden wal aan de binnenzijde van de stad. De muur boven de uitspringende, afgeschuinde muurvoet is ongeveer 40 cm dik.

Intra muros wordt het onderste verdedigingsniveau geritmeerd door de pijlers die de weergang ondersteunen. Elke arcade was voorzien van een schietgat. De opening van de rondbogen bedraagt ongeveer 4 meter, terwijl de pijlers zo'n 2 meter dik zijn. De diepte van de bogen tot aan de muur van de omwalling bedraagt 1,60 meter. De hoogte van de zichtbare omwalling is aanzienlijk, tussen de 6 en 7 meter.

Detail van de walmuur in de Wildewoudstraat: de muur tussen de twee pijlers rust op een funderingsboog en is voorzien van een schietgat.

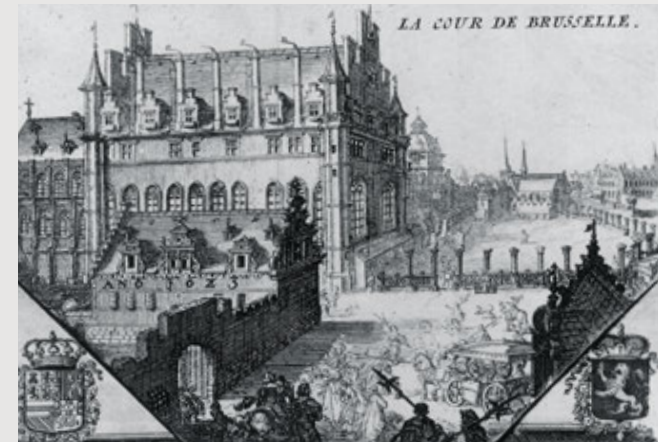
Overblijfselen van de eerste omwalling intra muros, Wildewoudstraat.

De verdieping met de weergang is duidelijk afgescheiden van dit eerste verdedigingsniveau en enkel toegankelijk via de trappen die tegen de torens van de omwalling staan. De weergang is breed genoeg om twee gewapende mannen langs elkaar te laten lopen. De borstwering eindigt, net zoals de torens, op kantelen met moordgaten.

Overblijfselen van de eerste omwalling extra muros, Cellebroersstraat.

HET KONINGSPLEIN

17de-eeuws zicht van het Baliënplein en de Aula Magna, richting Koudenbergpoort.

Het Koningsplein ligt op de plaats van het vroegere Baliënplein en van een deel van het voormalige paleis van de hertogen van Brabant. Dit paleis, dat zich hoofdzakelijk tussen de 12de en de 16de eeuw had ontwikkeld, werd in 1731 door een hevige brand in de as gelegd. Aangezien de Brabantse vorsten, meer bepaald de keizer van Oostenrijk, niet langer in Brussel verbleef, achtte men de reconstructie van dit architecturale geheel onnodig. Bovendien was de wederopbouw van de wijken die verwoest waren tijdens het bombardement van 1695, nog maar nauwelijks voltooid. De stad kon dan ook onmogelijk een restauratieproject van dergelijke omvang financieren. De plaats werd een veertigtal jaar aan haar lot overgelaten. Pas in 1769 ontstond een nieuw herbestemmingsproject, dat op minder dan tien jaar tijd uitgevoerd werd.

De zuidelijke helft van het Koningsplein stemt nagenoeg helemaal overeen met het oude Baliënplein, de noordelijke helft werd aangelegd vanaf de voormalige binnenplaats van het paleis. Dit leidde tot de afbraak van de overblijfselen van de zuidelijke paleisvleugel en van de grote ontvangstzaal of Aula Magna, die gebouwd werd in het midden van de 15de eeuw, onder het bewind van Filips de Goede. Om de nieuwe ruimte de gewenste omvang te geven, integreerde men er het zuidelijk uiteinde van de oude Isabellastraat die, via een steile helling, vanuit de Koperbeekvallei langs de Aula Magna en de paleiskapel liep. Deze kapel was in de 16de eeuw tijdens de regering van Karel V gebouwd en had weinig te lijden gehad onder de brand.

Even was er zelfs sprake van de kapel te behouden en van een nieuwe gevel te voorzien. Kort daarop werd echter beslist een neoclassicistisch plein aan te leggen en moest de kapel plaatsruimen voor de bouw van het hotel van de abdij van Grimbergen (huidige Koningsplein 10). Ook het voormalige Hof van Hoogstraeten, tegenover de kapel en de Aula Magna, aan de andere zijde van de Isabellastraat, werd heropgebouwd in de stijl van het nieuwe plein. Het groots opgevatte project vereiste imposante ondergrondse constructies die het niveauverschil van het heuvelachtig reliëf langs de Koudenberg, meer bepaald de ravijnen van de Koperbeek, de Borgendaal en de Ruysbroek, moesten opvangen.

‘De ondergrondse ruimten van het Koningsplein’, zoals ze soms worden genoemd, dateren in werkelijkheid dus van vòòr de aanleg van het neoclassicistische plein. Ze werden onder het plein begraven door het nieuwe, rond 1775 afgekondigde nivelleringsplan, dat één enkel niveau voor het park van Brussel, het Paleizenplein en het Koningsplein beoogde. Tot deze ruimten behoren de onderste verdiepingen van de hertogelijke kapel, die de kelders van nr 10 vormen, alsook de kelders van het voormalig hoofdgedeelte van het hertogelijk paleis, die nu een ondergrondse doorgang vormen onder de Koningsstraat, tussen het hotel Belle-Vue en nr 10, en de vloerniveaus van de huizen van de Borgendaal, die 1,50 meter diep onder de Sint-Jakob-opden-Koudenbergkerk werden aangetroffen.

De overblijfselen van de eerste omwalling in de stad

Tracé van de omwalling op het huidige stratennet.
Grondmechanische kaart, 1975.

Aangezien de omwalling gesloten is, is het niet eenvoudig om bij de beschrijving van het tracé het vertrekpunt aan te geven. Nochtans bestaat er één bijzonder en primordiaal element: het kasteel van de hertogen van Brabant op de Koudenberg – het huidige Koningsplein. Ten laatste sinds de 12de eeuw vormde dit het centrum van de vorstelijke macht in Brussel. Heel de geschiedenis van de stad, vanaf de oprichting van de eerste omwalling, is hier geconcentreerd. Bovendien ligt het originele karakter van de nieuwe stedelijke organisatie in het feit dat deze machtszetel bewust buiten het stadscentrum werd gevestigd.

De Brabantse vorsten volgen hiermee een ontwikkelingsmodel dat men ook in andere grote steden rond dezelfde periode aantreft. In Parijs bijvoorbeeld, breekt Philippe Auguste (1165-1223) resoluut met de traditie toen hij het Louvre creëerde; hij ontsluit het machtscentrum door het uit de stedelijke kern van de *Ile de la Cité* te halen.

VAN DE KOUDENBERGPOORT TOT DE STEENPOORT

Het deel van de omwalling tussen de Koudenbergpoort en de Steenpoort wordt bepaald door twee dwarsliggende assen die van sinds het begin deel uitmaken van het Brussels landschap. Enerzijds gaat het om de vallei van de Ruysbroeckbeek, die in westoostelijke richting naar beneden stroomt, vanaf de Koudenbergpoort tot aan de *Ruysbroeckwiket*, anderzijds om een eeuwenoude weg met noordzuidelijk tracé, misschien wel van Romeinse oorsprong, die langs de omwalling, tot aan de Steenpoort loopt. Dit tracé stemt ongeveer overeen met dat van de Hoogstraat en de Keizerslaan en loopt door in noordelijke richting via de Kantersteen, de Houtmarkt, de voormalige Zionberg en de steenweg naar Schaarbeek, via de steenweg naar Haacht.

In dit gebied, niet ver van het hertogelijk domein van de Koudenberg, ontwikkelt zich vanaf de 14de eeuw een wijk met woon- en administratieve bestemming, waar woningen van hofbeambten zij aan zij staan met grote patriciërshuizen en herbergen voor vreemdelingen die een bezoek aan het hof kwamen brengen. Het lager gelegen gedeelte, in de richting van de stad, wordt de uitverkoren verblijfplaats van de Brabantse adel en later de adel der Nederlanden, die er elegante woningen laat optrekken, zoals het hotel Ravenstein, de Croÿ, d'Ursel en het luxueuze hof van de Nassau.

Van de Koudenbergpoort, die in het oosten de hoofdverkeersas van de stad, de Steenweg, afsluit, blijft jammer genoeg enkel een fundamentele muur bewaard, 3 meter onder de Naamsestraat, ter hoogte van de Brederodestraat. Het stuk omwalling rond het koninklijk domein dat op het uitstekend gedeelte van de

Graaf de Bournonville stapte uit zijn koets vóór zijn herenhuis in de Wolstraat, 17de eeuw. Op de achtergrond, de Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk, de torens van de Steenpoort en de Hoektoren (schilderij van P. Snayers).

Herdenkingsplaat op een 'kunstmatig' fragment van de omwalling, aan de voet van het Algemeen Rijksarchief, Ruisbroekstraat.

Koudenberg ligt, zal op het einde van de 16de eeuw gedeeltelijk worden afgebroken om als grondstof te dienen voor de werken aan het paleis. De poort zelf blijft gespaard en zal onder meer als gevangenis dienen ten tijde van de hertog van Alva, als ingang tot de kaatsbaan die in 1588 op het domein van het paleis wordt aangelegd, als opslagplaats voor archieven en als arsenaal voor wapens en wapenrustingen in het begin van de 17de eeuw. In 1594 wordt de poort eigendom van de stad. De terreinen in de onmiddellijke omgeving komen in handen van particulieren terecht, waardoor de Koudenbergpoort deel gaat uitmaken van het stedelijk weefsel en in 1761 uiteindelijk wordt afgebroken. Deze afbraak gaat gepaard met een verbreding van de weg in het kader van de inrichting van het Koningsplein.

De wijk heeft in de loop der tijden zoveel wijzigingen ondergaan, dat er heden niets is overgebleven van de walmuren en torens tussen de Koudenbergpoort en de *Ruysbroeckwiket*. Vanaf de 15de eeuw kregen rijke eigenaars en bepaalde religieuze instellingen immers toestemming om delen van de omwalling te integreren of af te breken. Zo is men het spoor bijster van vijf torens aan de muur die langs de Ruisbroekstraat loopt. Dit stuk van de omwalling maakte vanaf 1484 deel uit van de gebouwen van het hof van Nassau, tussen de Hofberg en de oude omwalling (huidige Koninklijk Museum voor Schone Kunsten). Voorts weet men van de afbraak van een toren en van overblijfselen van de *Ruysbroeckwiket*, naar aanleiding van de bouw van het jezuïetencollege in het begin van de 17de eeuw (huidige Justitieplein). Recenter nog, in 1953, werd een heel deel van de omwalling afgebroken voor de constructie van de Koninklijke Bibliotheek Albert I.

De Koudenbergpoort, bovenaan links. Gravure door B. De Momper, 16de eeuw.

Op de plaats waar de Ruisbroekstraat op de huidige Keizerslaan uitloopt, maakt de omwalling een hoek van 90° volgens een noordzuidas om aan te sluiten op de Hoektoren die de Ruysbroeckvallei afsluit. Dit stuk kreeg in 1289 een 'wiket' of sluippoort, om de verbindingen tussen de wijken *intra* en *extra muros* te vergemakkelijken. Precieze iconografische documenten hierover bestaan niet, maar op basis van de cartografische voorstelling vermoedt men dat het om een eenvoudig, recht gebouw onder zadeldak ging. Deze poort stond dwars op het eerste deel van de Ruisbroekstraat, op de plaats van een gebouw dat heden, via een winkelgalerij, doorgang verleent tot het Justitieplein. In 1540 werd de sluippoort gedeeltelijk afgebroken om de doorgang van de Ommegang te vergemakkelijken.

Van het stuk omwalling langs de Keizerslaan zijn nog enkele sporen bewaard, zoals de overblijfselen van een toren die in 1996 kon worden opgegraven, naar aanleiding van de afbraakwerken van drukkerij E.G.I. aan de Keizerslaan 14 (beschermd monument, 2002). Maar het indrukwekkendste overblijfsel van dit gedeelte is natuurlijk de Hoektoren aan de Keizerslaan, tussen nr 34 en nr 36 (beschermd monument, 1992), in de volksmond de 'Anneessenstoren' genoemd. Deze toren ligt dicht bij de Steenpoort en diende als bijgebouw van de poort, toen deze als gevangenis werd gebruikt. Ze waren onderling verbonden door een doorgang die de weergang overdekte.

Deel van de walmuur in het onderste stuk van de Ruisbroekstraat, dat in 1953 afgebroken werd om plaats te ruimen voor de nieuwe Koninklijke Bibliotheek Albert I.

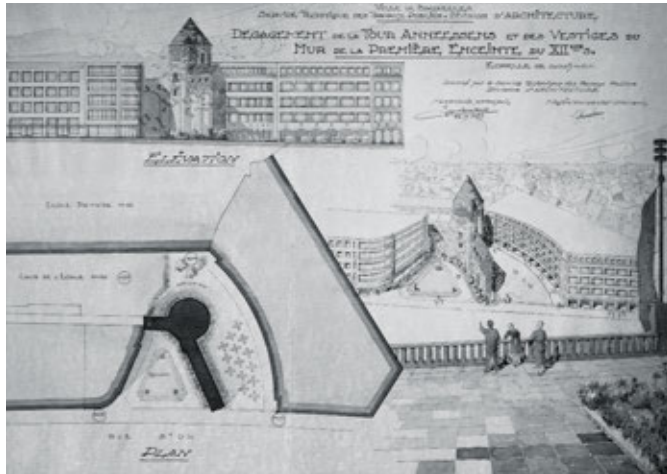
In de 14de eeuw droegen stadsbewoners een Mariabeeld in triomf van de Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk tot aan de Grote Markt. Deze plechtige processie werd al snel het feest bij uitstek dat de glorie van de Brabantse hoofdstad moest symboliseren. In 1930 onderging de stoet een heropleving en aanpassing. Heden trekt de optocht van gilden en stadsmagistraten elk jaar begin juli uit, ter herdenking van de beroemde Ommegang, die Karel V in 1549 bijwoonde.

Eén van Brussels populairste volkshelden, François Anneessens, deken van de Gilde van de Vier Gekroonden. Anneessens, geboren in Brussel op 4 februari 1660, stierf op het schavot op 17 september 1719 voor het verdedigen van de gemeentelijke vrijheden tegen de al te centralistische Oostenrijkse Regering. De executie vond plaats op de Grote Markt, voor het Broodhuis. Zijn standbeeld op het Anneessensplein is het werk van Th. Vinçotte en werd ingewijd in 1889.

Waarschijnlijk was François Anneessens hier opgesloten, vóór hij in 1719 naar het schavot werd gebracht. Na de afbraak van de Steenpoort in 1760, verviel de toren in vergetelheid en werd ze volledig ingesloten door omringende constructies. Afbraakwerken ten gevolge van de aanleg van de Noord-Zuidverbinding legden deze toren en twee aansluitende delen van de walmuur bloot. Sinds de restauratie door stadsarchitect J. Rombaux in 1967, wacht ze nog steeds op verdere maatregelen die haar beter tot haar recht moeten laten komen.

De oorspronkelijke elementen van de toren zijn van lediaanse zandsteen; de gedeelten van baksteen dateren van later. Het gebruikelijke hoefijzervormig plan is verlengd en versmald aan de binnenkant van de nagenoeg rechte hoek (112°) die door de aanpalende walmuren wordt gevormd. De oorspronkelijke aarden wal van deze muren is verdwenen, waardoor hun funderingsbogen zichtbaar zijn. Deze toestand geeft een vertekend beeld van de toren, omdat men de indruk krijgt dat de eerste bouwlaag bijzonder hoog is, terwijl in werkelijkheid het oorspronkelijke bodemniveau gewijzigd is. Deze eerste bouwlaag wordt overdekt door een halfcirkelvormig gewelf dat, aan de kant van de stad, op een spitsboog eindigt. Het afgeronde deel van de muur telt vijf schietgaten met afgeschuinde dagkanten en zijdoorgangen die toegang geven tot de weergang, via een trap die uitgespaard is in de dikte van de muur. Het bijzondere aan de toren ligt in de tweede bouwlaag, die niet open is maar overdekt wordt door

Niet-uitgevoerd stadsvernieuwingproject, bedoeld om de Hoektoren opnieuw tot haar recht te laten komen (1957).

De Hoektoren, huidige toestand.

een gewelf. De bijzondere topografische situatie en de verschillende circulatieniveaus van de twee walmuren (2,25 meter) maakten dit noodzakelijk.

Het aangebouwde traptorentje rechts, dat rechthoekig is aan de basis en achthoekig in het bovenste deel en waarin baksteen met natuursteen wordt gecombineerd, is een toevoeging uit de 16de eeuw. Binnen leidt een draaitrap naar de twee bovenste bouwlagen van de toren. Het platform bovenaan wordt bekroond door een bouwlaag van baksteen met kegelvormig leien dak. Oorspronkelijk ging het om een eenvoudig, onoverdekt platform, omgeven door een gekanteelde borstwering. De Steenpoort, die op de plaats van de huidige Keizerslaan ligt, gaf, via de Hoogstraat, toegang tot de buitenwijk van Sint-Gillis, Obbrussel. Ze stond dwars op de steenweg, tegenover de Reuzenberg die, samen met de resten van de poort, verdween bij de aanleg van de Noord-Zuidverbinding. Oude iconografische bronnen stellen haar voor zoals de andere stadspoorten: een vierhoekig gebouw, aan weerszijden geflankeerd door een halfcirkelvormige toren en bedekt met

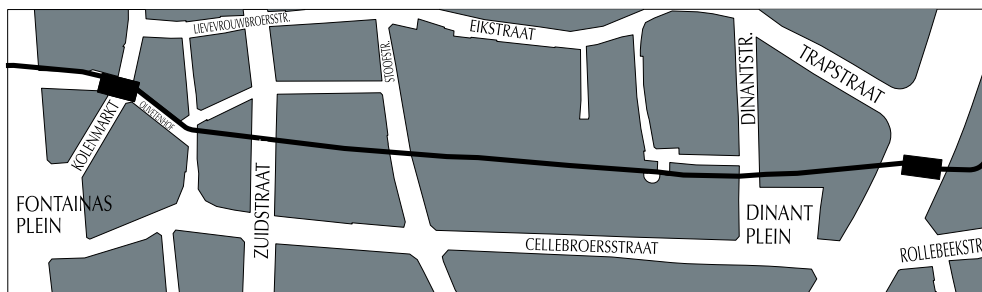
De Hoektoren, extra muros.

een zadeldak dat op twee topgevels steunt. De constructie lijkt evenwel geslotener te zijn, met hoge blinde muren die enkel in het bovenste deel van een paar getraliede venstertjes zijn voorzien. Dit strenge, gesloten uiterlijk moet worden verklaard door het feit dat de toren eertijds als gevangenis diende. In 1759 werd de poort afgebroken.

De Hoektoren, halfkoepelbogige overwelling van de eerste verdieping.

VAN DE STEENPOORT TOT DE OVERMOLENPOORT

De Hoektoren beschermt een nieuwe asonderbreking van de wal-muur, richting Zenne. De aard van het terrein is ideaal om er een nieuwe strategische barrière aan te brengen. De ravijn die uitgegraven was door de Rollebeek, een waterloop waarvan het bestaan in herinnering wordt gehouden door de gelijknamige straat, vormde immers een uitstekende natuurlijke verdediging. Tot aan de Stooftstraat loopt de omwalling langs de Cellebroersstraat en volgt ze de natuurlijke helling van 5,5 % voordat ze de bodem van de Zennevallei bereikt (18 m hoogte), aan de Bogaardenstraat. Het tracé stemt overeen met dat van de Rollebeek. Deze stroom ont-sprong ter hoogte van de Kleine Zavel en voorzag de gracht in dit gedeelte van water om vervolgens uit te monden in de Zenne, aan het eiland *Overmolen*, het huidige Fontainasplein. Het grachtgedeelte dat door de helling niet van water kon worden voorzien, heette *Droge Heersgracht* langs de Cellebroersstraat, en *Bogardenheergracht* langs de Bogaardenstraat.

Behalve de aanleg van de Noord-Zuidverbinding, heeft het bovenste deel van dit stuk gracht ook te lijden gehad van het bombardement

Stuk wal-muur en verbinding met toren, Villerstraat.

van 1695. Op de gedempte gracht werd later het *Beierenplein* (huidige Dinantplein) aangelegd. Het grachtgedeelte maakte deel uit van de tuin van de Kruisboogschutters, die in 1696 aan de stad werd afgestaan. Heden bestaat nog steeds een huis dat gebouwd werd ten tijde van de aanleg van de *Beierenstraat*. Het pand ligt op de hoek van de Villerstraat en de Dinantstraat en werd in de jaren 1980 door de stad gerestaureerd. De gemene muur van het huis rust op de wal-muur die de Steenpoort met de Villerstoren verbindt (beschermd monument, 1962). Vanuit de Dinantstraat is de wal-muur grotendeels zichtbaar aan beide zijden; vanaf de binnenplaats van het Sint-Jorisinstituut in de Cellebroersstraat ziet men de veld-zijde, die gedeeltelijk verborgen gaat achter een moderne bakstenen gevel. De muur draagt nog de sporen van de oude integratie in de bebouwing, zoals de later aange-brachte vensters en de gedichte schietgaten. De bodem aan de voet van de omwalling is sterk uitgehold, waardoor de funderingsbogen van de wal-muur totaal zichtbaar zijn. Deze bogen nemen onregelmatige, onzuivere vormen aan, tussen rondbogig en spitsbogig. Aan de stadszijde, zijn enkel de rondbogen die de grotendeels verwoeste weer-gang ondersteunen, zichtbaar aan de Villerstraat. De bogen hebben – heden gedichte – schietgaten, met afge-schuinde dagkanten en lateien op kraagstenen. De onder-steuningsboog van de trap die naar de toren leidt, werd gedeeltelijk gereconstrueerd.

Hetzelfde fragment, vanaf de speelplaats van het Sint-Jorisinstituut.

Een van de torens van dit gedeelte, in de Villersstraat (*intra muros*) en Cellebroersstraat 16 (*extra muros*) bleef goed bewaard. De 'Villers' toren of 'Cellebroers' toren werd in 1893 ontdekt door Combaz en De Dornon de Behault tijdens een bezoek aan het cabaret van E. Pieters, die de toren verbouwd had tot dansaal. De toren en aanpalende muurgedeelten waren omsloten door de huizen aan de Villersstraat. Bij uitbreidingswerken van het Sint-Jorisinstituut in de Cellebroersstraat in 1958, waren ze gedoemd tot afbraak maar werden op het nippertje gered en gerestaureerd door stadsarchitect J. Rombaux (beschermd monument, 1962). De restauratie van J. Rombaux, die voorstander was van het toepassen van 'de edele materialen zoals ze door de Bouwmeesters van weleer werden gebruikt', heeft het onderscheid tussen oorspronkelijke en gereconstrueerde elementen onduidelijk gemaakt. Het bovenste deel van de toren, vanaf de basis van de schietgaten van de eerste verdieping, is een moderne reconstructie. De beschadigingen door de woningen die op deze wijze zijn weggewerkt, maken het echter wel eenvoudiger om de architectuur te appreciëren. Het gaat om een halfcirkelvormige toren met open keel, van hetzelfde type als

De Villerstoren *extra muros* en de walmuur in oostelijke richting.

de overige bewaarde torens van de eerste omwalling. De toren heeft één enkele bouwlaag met een stenen overwelling, een tongewelf en een halfcirkelvormig gewelf met een open bovenplatform, omgeven door een borstwering met kantelen en een terras om te schieten. Beide bouwlagen zijn voorzien van één centraal en twee zijdelingse schietgaten en onderling toegankelijk via twee laterale trappen die eveneens naar de weergangen van de walmuren leiden. Deze trappen zijn uitgespaard in de dikte van de muur, met een doorgang onder stenen gewelf dat op kwarthol geprofileerde korbelen rust. De weergang wordt geschraagd door kraagstenen.

Een fragment van de muur loopt door in westelijke richting. De zichtbare walmuur is *extra muros* zichtbaar vanuit het Sint-Jorinstituut, Cellebroersstraat 16. Van de 26 meter bewaarde walmuur (beschermd monument, 2002) is een deel zichtbaar in de gang die naar de klaslokalen op de eerste verdieping loopt. Deze zijde is sinds 1884 gekend en werd onderhouden, vrijgemaakt en gerestaureerd in 1986 en 1988, onder leiding van respectievelijk V.G. Martiny en Ch. Broekaert. Men kent de plaats van de vier steunbogen en twee halve bogen op basis van de regelmatige afstand van de schietgaten, die telkens 5,5 meter van elkaar verwijderd zijn. De afgeschuinde basis van de fundering is aanwezig en volgt, net zoals de walmuur, de natuurlijke helling van de Rollebeekvallei. Hetzelfde stuk is ook *intra muros* zichtbaar op een ongebruikte binnenplaats van het voormalige *Athénée royal mixte Jules Bordet*, nu deel uitmakend van het Koninklijk Conservatorium, Eikstraat 13-17. Het muurgedeelte, dat ongeveer 12 meter lang is, werd in 1884 ontdekt, toen de school gebouwd werd op de plaats van het voormalige refugehuis van Villers, van het herenhuis van Oyenbrugge of van Grimberghe en van een groot deel van de Rozendaal. De restauratie volgens de plannen van D. De Keyser behield twee steunbogen met imposten, de weergang werd grotendeels gereconstrueerd in gerecupereerde zandsteen, terwijl een betonnen steen de funderingsbogen heeft vervangen.

Het stuk walmuur *intra muros* in de Eikstraat na de restauratie, in 1956.

De omwalling liep vervolgens langs de Cellebroersstraat tot aan de Stooftstraat en dan parallel met de Bogaardenstraat, tot aan de Zuidstraat. Op het kruispunt van de Zuidstraat en de Mussenstraat staat de Karmelietentoren (beschermd monument, 1994). Deze werd blootgelegd tijdens een noodopgraving in 1994 op de plaats waar de gebouwen van de Socialistische Mutualiteiten van Brabant werden opgetrokken. Dit deel van de eerste omwalling werd zeer vlug verbonden met het lievevroubroersklooster. De broeders van de karmelietenorde vestigden zich in 1249 op een terrein dat tegen de omwalling lag, op de hoek van de *Nieuwstraat* (huidige Stooftstraat) en de *Eikstraat* (huidige Onze-Lieve-Vrouw-Broersstraat). Later verwierf de orde de gebruiksrechten op de omwalling en breidde het klooster uit tot aan de muur. Door deze uitbreiding veranderde de gracht in een siertuin. De toren en wal-muur die op 16de-eeuwse plannen buiten de kloostermuren lagen, verdwenen op cartografische bronnen uit het begin van de 17de eeuw. Het klooster werd afgeschaft tijdens het Franse Regime in 1796 en kort daarna afgebroken. Op de vrijgekomen ruimte legde men twee straten aan: de Mussenstraat en de voormalige *Korte Mussenstraat*, die in 1862 in de Zuidstraat werd geïntegreerd.

Op het kruispunt van de Gootstraat, het Olivetenhof en de Mussenstraat, bevindt zich de *Overmolenwicket*. Deze secundaire

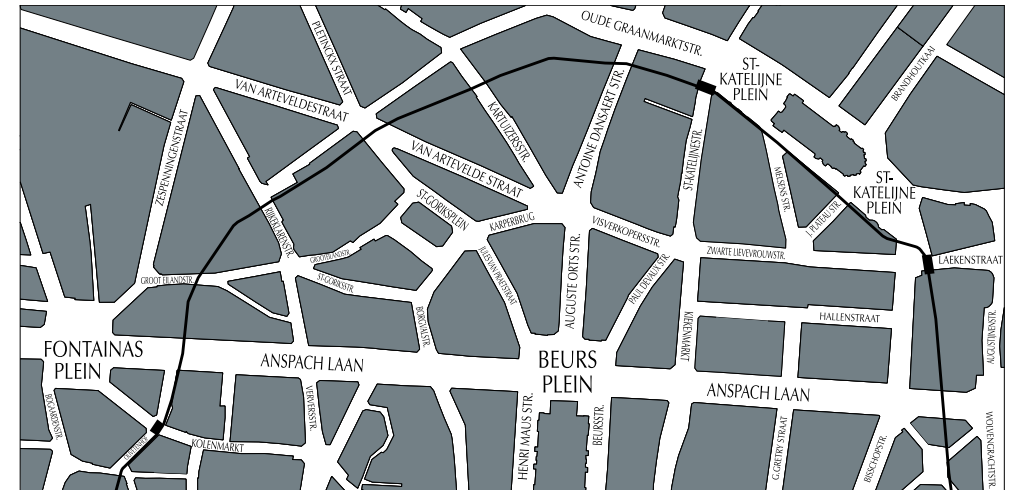
poort, ook wel 'Bogaardenwicket' genoemd, liep aan veldzijde op de *Raamstraat* (huidige Van Helmontstraat) uit, de enige weg die het centrum van de stad met de bleekvelden verbond, in de buurt van het huidige Rouppeplein. De straat heeft haar naam te danken aan het feit dat hier, al in de 14de eeuw, het pas geverfde laken op ramen werd gespannen om te drogen.

16de-eeuwse plannen maken een onderscheid tussen deze poort, aangeduid als een rechthoekig gebouw dat dwars op de kruising van de Gootstraat met het Olivetenhof staat, en de Overmolenpoort, die de Kolenmarkt afsloot. De grafische voorstelling op oude, 16de-eeuwse plannen is deze die door-gaans voor secundaire poorten wordt gebruikt: een eenvoudig recht gebouw onder zadeldak, zonder flankerende toren. Vanaf het begin van de 14de eeuw getuigen historische bron-nen van de aanwezigheid van deze secundaire poort.

De Karmelietentoren, die zich op het raakpunt van drie kadastrale percelen bevindt, werd ingericht als provisieruimte. Alle overblijfselen van de aangrenzende walmuren zijn verdwenen.

VAN DE OVERMOLENPOORT TOT DE ZWARTE POORT

Vanaf de Bogaardenstraat liep de omwalling dwars over de weg naar Anderlecht, ter hoogte van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Goede-Bijstandskerk, en daarna over de Zenne, via een versterkte brug om vervolgens rond het Sint-Gorikseiland te draaien en door te lopen tot aan de Sint-Katelijnepoort aan de Vlaamsesteenweg en ten slotte terug naar de Zenne te keren, ter hoogte van de Zwarte Poort. Dit deel van de omwalling beschermt dus de kern van de middeleeuwse stad. De Zenne voorziet de grachten van water in dit dwars door het moerassige benedenstad lopend gedeelte. De grote overwelfingswerken van de stroom hebben het straatbeeld van deze wijken aanzienlijk veranderd. Toch bleven verschillende delen van de omwalling bestaan en geven tal van straten er nog de richting van de grachten aan, in die mate zelfs dat hun tracé nog herkenbaar blijft op de stadsplannen, door de Sint-Kristoffelsstraat, de Oude Graanmarkt en het Sint-Katelijneplein.

De Anderlechtsepoort versperde de Kolenmarkt ter hoogte van het Olivetenhof en werd ook 'Overmolenpoort' genoemd. Deze naam, die aan de hele wijk werd gegeven, gaat terug op de gelijknamige molen, die al in 1137 aan een tak van de Zenne stond die het Klein Eiland vormde (huidige Fontainasplein). Aan de poort vertrok een weg onderaan de vallei die tot Anderlecht en verder, richting

Zicht van het Sint-Katelijnedok, gravure uit 1811.

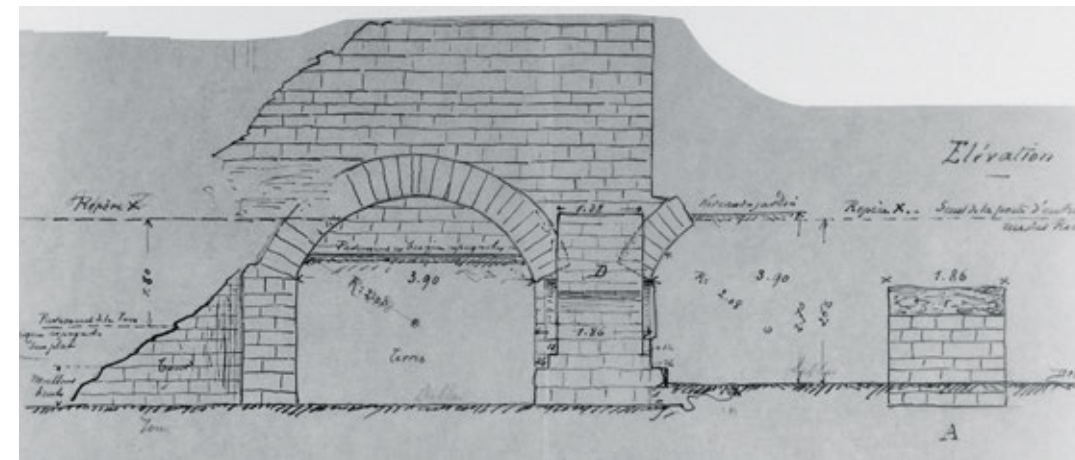
Henegouwen, leidde. In 1574 besluit de stad de poort af te breken. Het materiaal wordt verkocht, met uitzondering van een deel van de blauwe hardsteen, die dient voor de herstelling van de funderingen van de molens. Ten westen van de poort, loopt de omwalling langs het Olivetenhof terug tot aan de Zenne. In de 17de eeuw werd dit stuk afgebroken voor de bouw van de Onze-Lieve-Vrouw-van-Goede-Bijstandskerk.

De Anspachlaan, die aan het uiteinde van het Olivetenhof loopt, ligt vlak bij de oude bedding van de Zenne. Tijdens stedenbouwkundige werken ontdekte men de overblijfselen van de versterkte brug waarop de muur de waterloop overstak. In 1972 stootte men op het landhoofd van de westelijke boog, tijdens de afbraak van het

De brug waarop de omwalling de Zenne overstak, dicht bij de Onze-Lieve-Vrouw-van-Goede-Bijstandskerk, loste uiteindelijk op in de omringende behuizing en niet in het wegennet.

gebouw gelegen aan het Groot Eiland 39. In 1989 werd een deel van de centrale pijler en de aanzet van de westelijke boog vrijgemaakt, ingrijpend gerestaureerd maar *in situ* en zichtbaar in de badinrichting van Hotel Embassy bewaard (beschermd monument, 1994). De traditionele Franse vertaling *Vieille Ecluse* voor de naam 'Oude Spuy' is verkeerd. Het werk kan immers in geen geval als een sluis worden beschouwd. Er bestaat zelfs geen enkele zekerheid over zijn functie als afgrenzing of verlaat om te beletten dat het water van de Zenne naar de stad liep. Dit type verdedigingsbrug kon daarentegen wel verhinderen dat bootjes allerhande de stad binnenkwamen, door middel van een systeem van kettingen die op verschillende hoogtes dwars over de rivier werden gespannen.

In werkelijkheid diende deze 'brug' over de Zenne enkel om de weergang van de omwalling te ondersteunen. Geen enkel straatje of gang verleende immers toegang tot de brug en de brug zou ook nooit geïntegreerd worden in het wegennet van de stad. Gravures uit de 19de-eeuw stellen doorgaans de stadszijde van deze constructie voor. Aan deze kant sprong de toren uit die fungeerde als centrale pijler van de twee bogen die noodzakelijk waren om de Zenne over te steken. Het kunstwerk blijft tot aan de overwelling van de Zenne in 1870 bestaan.

In deze grondig verbouwde wijk werden een toren en vier funderingspijlers van de aanpalende walmuur blootgelegd en later, in 1911, afgebroken bij de bouw van het Athénée Léon Lepage, in de Rijkeklarenstraat 30. De toren stond op de grens van het zwartzustersklooster en het rijkeklarenklooster en werd ontdekt in de kelders van een woning die zich op een terrein bevond dat eertijds toebehoorde aan het rijkeklarenklooster, voordat dit werd afgeschaft door het Franse Regime.

Na de Rijkeklarenstraat te hebben overgestoken, volgt de omwalling de Sint-Kristoffelsstraat tot aan het kruispunt Sint-Kristoffel-Van Artevelde-Pletinckx. Daar steekt ze de Zenne van Ransfort over, via een versterkte brug die op het plan van Braun en Hogenberg wordt voorgesteld als een eenvoudige brug, geflankeerd door een toren op de linkeroever. Op de binnenplaats van een huurpand in de Van Arteveldestraat 31 tot 41, kan men een fragment zien van de muur van de eerste omwalling, opgetrokken in zandstenen breukstenen

Opstand door P. Combaz op het ogenblik van de afbraak van de Rijkeklarentoren. Op de tekening zijn de funderingspijlers en de muur extra muros zichtbaar.

Deze toren, die nog zichtbaar is in de Kartuizersstraat 42, maakt deel uit van het verdedigingssysteem van de Driesmolenwicket.

waaraan later bakstenen werden toegevoegd (beschermd monument, 1994). Het gaat om een fragment van de walmuur dat deze versterkte brug met de *Driesmolenwicket* verbond. Een ander gedeelte, zichtbaar op de binnenplaats van het gebouw in de Sint-Kristoffelsstraat 4 (beschermd monument, 2002), vertoont een bijna 6 meter hoog muurgedeelte.

De *Driesmolenwicket*, die ongeveer halverwege de Kartuizersstraat stond, werd al vermeld in 1287 en bleef tot in 1620 bestaan. De oude omwalling op deze plaats werd pas in 1647 afgebroken. De Kartuizers bezaten een terrein buiten de omwalling, tegenover de *Driesmolen*, dat zich uitstreckte tussen de Zespenningenstraat, de Zenne, de stadsmuur en een bijna verlaten weg, de huidige Onze-Lieve-Vrouw van Vaakstraat. De Kartuizersstraat verbond, sinds de 13de eeuw, de *Karperbrug* met de secundaire poort die in de omwalling was aangebracht, in de richting van de *Driesmolen*, op de Zenne van Ransfort, ter hoogte van het Bloemenhofplein. Plannen uit de 16de eeuw stellen de sluippoort voor als een eenvoudige opening in de walmuur waartegen een toren is gebouwd die de nieuwe toegang tot de stad verdedigt. De helft van de toren is nog zichtbaar in de toegangshal van een antiquair, aan de Kartuizersstraat 42 (beschermd monument, 1994).

De Sint-Katelijnepoort is bereikbaar via de Oude Graanmarkt. Deze straat valt samen met het zuidelijk deel van de voormalige 'Witte Jouffrouwengrecht', die op het einde van de 16de eeuw gedempt werd om er een marktplein aan te leggen. De werken maakten deel uit van een groots verstedelijkingsproject dat tot de afbraak van een aanzienlijk stuk van de omwalling op deze plaats leidde.

In de 16de eeuw bezat de stad een groot moerassig terrein aan de voorkant van de omwalling dat in zijn natuurlijke staat werd behouden om de omgeving van de Sint-Katelijnepoort te verdedigen. Pas in de 16de eeuw werd de wijk verstedelijkt. Aangezien het gebied dunbevolkt was en voornamelijk uit weilanden en vijvers bestond, waren ingrijpende wijzigingen mogelijk. In september 1560 startte men er met de werken aan het laatste deel van het kanaal van Willebroek, dat de tweede stadsmuur met de Sint-Katelijnegracht verbond. Uit besparingsoverwegingen, was het graven van het Sint-Katelijnedok oorspronkelijk niet gepland. In 1564 werd evenwel beslist de werken toch uit te voeren; datzelfde jaar waren ze vol-

tooid. De kosten die dit met zich meebracht, werden gedekt door de verkoop van de gronden van de 'Witte Jouffrouwengrecht', ten zuiden van de Sint-Katelijnepoort. De huizen die er werden opgetrokken, waren rechtstreeks tegen de muur aangebouwd. Enkele fragmenten van de omwalling op deze plaats zijn bewaard gebleven, in een huis in de Kartuizersstraat (beschermd monument, 2002) en in het gebouw dat heden het hotel Atlas huisvest, aan de Oude Graanmarkt (beschermd monument, 2002).

De Sint-Katelijnepoort, die sinds het begin van de 13de eeuw wordt vernoemd, heette ook 'Vlaamsepoort', omdat ze toegang gaf tot de *Steenweg*, een deel van de route die Vlaanderen met het Rijnland verbond, van Brugge tot Keulen. Tot in de 16de eeuw ging men de stad binnen via een stenen brug die over de natte gracht liep en op bevel van de magistraat in 1562 werd afgebroken om de verstedelijking rond de nieuwe kaden te stimuleren. De poort werd afgebroken in 1609. Enkele elementen van de aanpalende walmuur zijn bewaard gebleven in de Sint-Katelijnestraat 42 (beschermd monument, 2002).

Naar aanleiding van de aanleg van de kade tussen het dok en de muur, verdwenen de muur en de torens tussen de Sint-Katelijnepoort en de Zwarte Toren. De algemene vorm van het

De Zwarte Toren in haar oorspronkelijke staat, naar P. Combaz, 1888.

De Zwarte Toren, Sint-Katelijneplein, gereconstrueerd in haar 16de-eeuwse staat.

Sint-Katelijnedok is bepaald door het tracé van de omwalling die, na de eerste toren, gekenmerkt wordt door een wijziging van de as.

De Zwarte Toren, het enige overblijfsel van dit stuk, domineert nog steeds het Sint-Katelijneplein.

In de 16de eeuw stopte de vrijwillige afbraak van de omwalling ter hoogte van deze toren. Waarschijnlijk werd ze privé-eigendom, aangezien, na het dempen van het Sint-Katelijnedok, de aanpalende gronden, tussen de Lakensestraat en de Sint-Katelijnestraat werden verkocht. Alles wijst erop dat de oude verdedigingsstoren verbouwd is geweest om er de stedelijke administratie in onder te brengen die belast was met de bevoorrading en de verkoop van zout.

Tijdens de afbraak van de Zwarte Lievevrouwwijk, in 1887-1888, werd de toren volledig losgemaakt van de constructies die haar voordien bijna onzichtbaar hadden gemaakt.

Aanvankelijk was ze gedoemd om te verdwijnen, maar uiteindelijk stemde de gemeenteraad voor haar restauratie in 1888-1889. Stadsarchitect P.V. Jamaer restaureerde de toren in haar 16de-eeuwse staat. Hij reconstrueerde de trapgevel met vijf treden en het kegelvormige, overkragende dak op kwartronde kraagstenen met bekronende windwijzer. De afgeronde zijde en de dagkanten van de centrale schietgaten aan de buitenzijde werden gerestaureerd met natuursteen, van hetzelfde type als de oorspronkelijke lediaanse zandsteen. De herberg waarvan de toren deel uitmaakte heette 'in den Toren'. Haar bijnaam 'de Zwarte Toren' kreeg ze tijdens de restauratie (beschermd monument, 1937).

In 1573 werden de huizen tussen de Zwarte Toren en de Lakensepoort afgebroken om de nieuwe kraan met de 's Muntersbrugge te verbinden. De ruimte werd geplaveid en kreeg de naam

Zaterdagplein. Aan het plein werd een poort opgetrokken die aanvankelijk *Lakensepoort* heette, omdat ze op de weg stond die naar het gelijknamig dorp leidde. Vanaf de 16de eeuw veranderde haar naam in *Zwartepoort*, vanwege de kleur die haar muren in de loop der tijden hadden aangenomen. In 1571 viel de beslissing tot afbraak, pas twee jaar later werd ze ook uitgevoerd. De blauwe hardsteen en andere bruikbaar materiaal zouden dienen voor de bouw van de sluis van Klein-Willebroek.

Verderop stak de omwalling de Zenne niet over, wellicht om het binnenvaren van de boten in de oude haven te vergemakkelijken. Wel verbond een brug beide oevers van de stroom *intra muros*. In de Middeleeuwen werd deze brug de 's Muntersbrugge', genoemd, naar een zekere Hendrik de Munter, die heel wat grond bezat in deze omgeving. Later veranderde de naam in *Mandebrug*, naar de naam van een aanpalende brouwerij. In 1827 werd de brug verbreed en kreeg de naam *Mandenmakersbrug*. Toen einde jaren 1960 de werken aan de metro en de bouw van de Philips-toren begonnen, verdwenen de laatste overblijfselen van de brug onder de sloophamer.

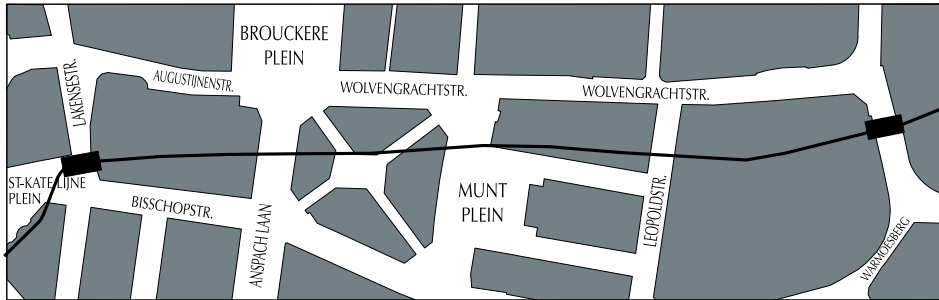

Karel Buls, aanhanger van het Oude Brussel, kon de gemeenteraad ervan overtuigen de Zwarte Toren niet af te breken. Zijn beeld staat op het Spanjeplein.

Het Sint-Katelijnedok strekte zich aan de voet van de vervallen omwalling uit. De Zwarte Toren daarentegen domineerde het Kraanplein. Detail van het plan van Martin de Tailly (1640).

VAN DE ZENNE TOT DE WARMOESBROECKPOORT

Dit stuk van de omwalling loopt van west naar oost op een nage-noeg vlak terrein en bestaat uit twee delen: van de Zenne (huidige Anspachlaan) naar het Muntplein en van het Muntplein naar de Warmoesbroeckpoort (huidige Warmoesberg), via de Wolvengracht. Deze straat is aangelegd op de patrouilleweg die aan de buitenkant van de gracht liep, terwijl vrij kleine percelen op de plaats van de grachten liggen en zich uitstrekken tot aan de muur. Waarschijnlijk heeft de gracht op deze plaats de duidelijkste sporen nagelaten. Niet alleen leent het toponiem 'gracht' zich tot geen enkele dubbelzin-nige interpretatie, ook het tracé is perfect gerespecteerd. De gracht stond sinds de 14de eeuw bekend als Wolvengracht, in het Frans *Fossé-aux-Loups*. Deze Franse benaming verwees niet naar een verzamelplaats van wolven, maar is een letterlijke vertaling van de oude Vlaamse naam *Wolfgracht*, m.a.w. *de gracht de Wolf*, de naam van een particulier die in de 14de eeuw gronden bezat in deze wijk. De gracht kreeg water aangevoerd door de *Hameydebeek*, die via de *Quackelberg* naar beneden stroomde in het *Orsendal* en uitmondde in de Zenne, bij de *Wolfswiket*.

Ook hier veegden de grote stedenbouwkundige werken de overblijfselen die nog zichtbaar waren op 18de-eeuwse plannen van de kaart. Eerst werd, onder het Franse Regime, het predikherenklooster afgebroken en het Munttheater gebouwd; daarna volgden de overwelving van de Zenne en de sanering van de naburige wijken en, in de 20ste eeuw, enkele ondoordachte realisaties.

Tegenover de Lakensepoort, aan de rechteroever van de Zenne, bevond zich een sluippoort, de *Wolfswiket* genoemd. In 1577 werd de poort afgebroken om de straat vrij te maken die de Bisschopsstraat met de Wolvengracht verbond. Dit gedeelte vormde

een rechte hoek met de rest van de Wolvengracht en bleef deze naam houden tot op het moment van zijn verdwijning bij de aanleg van de centrale lanen. Een toren uit dit stuk, die tot op het einde van de 19de eeuw nog goed bewaard was, verdween eveneens tijdens deze werken. Het gaat overigens wel degelijk om een toren en niet om de *Mechelsepoort*, zoals ze soms werd genoemd.

De omwalling werd, vanaf 1532, onderbroken door de aanleg van de *Muntstraat*, die zo heette omdat het Munthof zich hier bevond. De straat, die voortgezet werd door een brug over de natte gracht, sloot aan op de patrouilleweg, de huidige Wolvengracht. De muntwerkplaats van het hertogdom Brabant werd in 1420 opgericht, in het hotel *Ostrevant*, dat de hertog aan de stad afstond. Dit herenhuis strekte zich uit over het huidige plein, tegenover de Schildknaapsstraat, en raakte met de achterzijde aan de omwalling, net aan de Wolvengracht. De straat werd verbreed en heraangelegd tot een echt plein in 1817, bij de bouw van de Koninklijke Muntchouwburg, naar de plannen van architect Vifquain. Achter het Muntplein werd de omwalling vrij vlug geïntegreerd in het domein van het predikherenklooster, dat zich uitstrekte tussen de Schildknaapsstraat en de muur. Isabella van Portugal, echtgenote van Filips de Goede, stichtte dit klooster, dat al vlug een dominerende rol zou spelen in de wijk, tot aan de Franse Revolutie. De stadsmuur fungeerde als gemene muur tussen het klooster en de woningen aan de Wolvengracht die op de gedempte grachten zijn opgetrokken. Deze walmuur is zichtbaar op een plan van het klooster uit de 18de eeuw en op een tekening uit de Franse Periode, kort voor de afbraak ervan. Dit muurgedeelte, dat nauw verbonden is met de geschiedenis van het klooster, heeft de aanleg van de Leopoldstraat rond 1819, achter de nieuwe Muntchouwburg, niet overleefd. In 1999

Deze lithografie van Kreins toont een toren *intra muros* vanuit de, verdwenen, Goudsmedengang. Op de achtergrond is het fronton van de Augustijnenkerk zichtbaar.

Het Muntplein, dat sinds 1965 autovrij is gemaakt en opgeluisterd met fonteinën, heeft een totale gedaanteverwisseling ondergaan. Alleen de schouwburg getuigt nog van zijn oorspronkelijke aanleg.

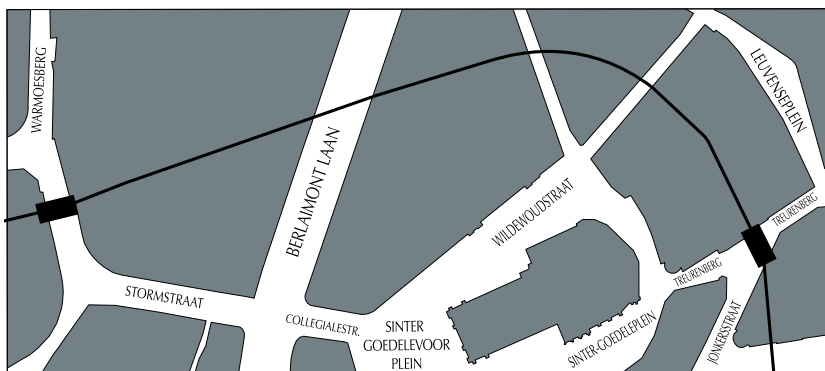

Het 'overblijfsel' van de eerste omwalling van Brussel, publiek toegankelijk in de hal van dit hotel, is slechts een facsimile van slechte kwaliteit.

werd een klein fragment van de funderingen in de Leopoldstraat 25 ontdekt (beschermd monument, 2002).

Vanwege hun kadastrale rol (begrenzing van het perceel), bleven tot op vandaag een toren met aansluitende walmuren bewaard in het centrum van het huizenblok, gevormd door de Wolfengracht, de Leopoldstraat, de Schildknaapsstraat en de Warmoesberg. Van de toren bestaat enkel de fundering op het parkeerniveau van het 'SAS' hotel. Van hieruit boog de walmuur lichtjes naar het noorden tot aan de Warmoespoort. Tot in de jaren 1980 bleef een fragment van ongeveer dertig meter lang bewaard (beschermd monument, 1984). Uit nalatigheid stortte het stuk in tijdens de werken en werd het 'heropgebouwd', op vraag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in de hal van het hotel.

VAN DE WARMOESBROECKPOORT TOT DE TREURENBERGPOORT

Vanaf de Warmoesbroeckpoort liep de omwalling opnieuw steil omhoog, naar het plateau van Brussel. Over een afstand van slechts 350 meter overbrugde dit muurgedeelte een niveaoverschil van 30 meter. Het tracé van de muur stond dwars op de hoogtelijnen van het *Orsendael*. Op deze plaats liep de droge *Zavelgracht* langs de omwalling. Vanaf de Treurenberg werd de gracht achtereenvolgens afgegrensd door het Leuvenplein, de Oratoriënberg en de Komediëntenstraat, die zich verwijderde om in een rechte hoek, tegenover de Kreupelenstraat, op de Warmoesberg aan te sluiten.

Het plan van J. van Deventer, net zoals dat van Braun & Hogenberg, toont aan dat deze wijk in het uiterste noordoosten van de stad vrij laat ingesloten bleef door de eerste omwalling. Vele straten *intra muros* waren er immers doodlopend. Dat is bijvoorbeeld het geval van het *Etengat*, dat een gang zal blijven tot aan de ontmanteling van het klooster van de zusters van Berlaimont, na de Franse Revolutie. In 1637 daarentegen werd de *Korte Nieuwe Sint-Goedelestraat* (huidige Bankstraat) aangelegd, op vraag van het kapittel van Sint-Goedele. Aangezien de parochie van de collegiale zich langs weerszijden van de omwalling uitstrekte, vormde de Mechelsepoort de enige poort die de nieuwe wijken *extra muros* verbond, wat voor een moeilijke verbinding zorgde. Hierdoor waren verschillende inwoners van de wijken van de Schaarbeekstraat en de Warmoesbroeckstraat overleden zonder de laatste sacramenten te hebben ontvangen. Pas in 1804 wordt de de Lignestraat aangelegd op het verkavelde terrein van hotel Epinoy. De Sint-Goedelewijk was eertijds een elitaire buurt, waar de huizen van kanunniken naast grote herenhuizen stonden – zoals die van Ursel, Schoenfeld, Ribaucourt – en woningen van personen uit de rechtspraak of met een vrij beroep, naast gasthuizen voor pelgrims en ouderlingen. De aanleg van de Noord-Zuidverbinding en andere, recentere, werken hebben de wijk op onomkeerbare wijze getransformeerd.

Uitzicht op Brussel, vanaf een hoogte die zou overeenstemmen met de huidige Congresszuil, met de Sint-Goedele en het stuk omwalling dat vanaf de Treurenbergpoort (richting Leuven) naar de Warmoesbroeckpoort afdaalt (richting Mechelen). Detail van een *Zicht van Brussel*, door Th. Van Heil, 17de eeuw.

De de Berlaimonttoren, gezien door Vitzthumb in 1799. Alle overblijfselen verdwenen tijdens de afbraakwerken van de voormalige de Berlaimontstraat, die plaats moest ruimen voor de tunnel van de Noord-Zuidverbinding, in 1942.

De Mechelsepoort of *Warmoespoort* lag op de kruising van de Warmoesberg en de Wolvengracht. Ze heeft haar naam te danken aan de wijk van de *Warmoesbroeck*, die buiten de eerste omwalling lag, tussen de Zenne, de Broekstraat en voorbij de Broekstraat, in oostelijke richting. Over de betekenis van dit toponiem bestaan twee, licht uiteenlopende versies. De naam zou ofwel naar de vele moestuinen verwijzen die de wijk tot in de 17de eeuw kenmerkten, ofwel naar het feit dat de groentekwekers uit Schaarbeek, Helmet en Evere hun waren via deze poort naar de stad brachten. Na de afbraak van de poort in 1568 werd de Warmoesberg verlengd en geplaveid tot aan de Broekstraat. Deze moerassige weg was in die periode nog niet geplaveid. Ook hier verwijst het toponiem naar het landschap *extra muros* en het soort verdediging dat het bood. De lageregelegen Wolvengracht was een natte gracht, ter hoogte van de poort was ze droog. De aanwezigheid van deze moerassen kon alleen maar een betere bescherming garanderen vóór deze poort. Na de Warmoesberg te hebben overgestoken, liep de omwalling voort door het huizenblok dat gevormd wordt door de Warmoesberg, de Stormstraat, de de Berlaimontlaan en de Komediante(n)straat. Tot in de jaren 1980 zal de walmuur als kadastrale grens tussen Stormstraat 2 en Warmoesberg 37-47 dienen. Bij de constructie van het nieuwe gebouw van de Economische

Hogeschool Sint-Aloysius tussen 1983 en 1987 verdween deze walmuur, met uitzondering van een funderingspijler die 'achter vitrine' bleef bewaard (beschermd monument, 2002). Tussen twee betonplaten van de huidige Saint-Sauveur parkeerruimte, Warmoesberg 37-47, ingeklemd, bevindt zich een fragment van de opstand van een toren *extra muros*. Een laatste overblijfsel van dit gedeelte ten slotte is een stuk fundering verborgen achter een gevel van beton in het complex van de Nationale Bank, de Berlaimontlaan 14 (beschermd monument, 2002).

Zoals men al kan zien op de kaart van van Deventer, klom de Stormstraat vanaf de Warmoesberg tot aan het Etengat (de huidige de Berlaimontlaan), *intra muros* langs de omwalling. De legende wil dat de straatnaam afkomstig is van de heldedaden van Everard t' Serclaes die, samen met zijn aanhangers, langs hier Brussel zou zijn binnengestormd om de soldaten van de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, in 1356 te verjagen. De familie t' Serclaes bezat immers een herenhuis in het Etengat, het voormalige huis van Waver. Nochtans heeft de straat haar naam niet aan dit wapenfeit te danken maar verwijst het naar één van haar bewoners, Storm genaamd, in het Frans vertaald als *rue de l'Assaut*.

De gracht wordt in dit stuk door de Komediante(n)straat gevolgd. In feite loopt de straat slechts gedeeltelijk langs de gracht maar verwijst ze zich hoe langer hoe meer om uiteindelijk in een rechte hoek op de Warmoesberg uit te lopen, tegenover de Kreupelenstraat. Het laatste deel van de Komediante(n)straat, dat vanuit de Sint-Laurensstraat vertrekt en vroeger Sint-Elisabethsberg heette, werd heraangelegd tot een brede trap die de helling naar de de Berlaimontlaan moest opvangen ingevolge de werken van de Noord-Zuidverbinding.

De naam van de de Berlaimontlaan gaat terug op die van een klooster van reguliere kanunnikessen van de Sint-Augustinusorde, dat sinds 1624 in de wijk was gevestigd. Het klooster was gesticht door de gravin de Berlaimont, Marguerite de Lalaing. Om dit project te kunnen realiseren, gaf ze haar woning in het Etengat op, een herenhuis dat gelegen was tussen het huis dat ze van de erfgenamen van wijlen heer t' Serclaes had gekocht en het klooster van de Engelse benedictinessen, die hier sinds 1599 leefden. De omwalling liep dwars door het domein, maar was voorzien van openingen. In het

EVERARD T' SERCLAES

Beeld van Everard t' Serclaes, aan de ingang van de Grote Markt via de Ch. Bulsstraat.

Op 24 oktober 1356 besloot Everard t' Serclaes, bijgestaan door een vijftigtal vastberaden aanhangers, de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, uit Brussel te verjagen.

t' Serclaes maakte gebruik van een donkere herfstnacht om de stadsmuur te naderen, via de Warmoesberg. Hij profiteerde van de onoplettendheid van de bewakers om de muur te beklimmen en overmeesterde de soldaten met de oorlogskreet 'Brabant aan de rijke hertog, Limburg aan wie het overwint'. Met deze kreet drong hij ook de stad binnen, waar de burgers naar de wapens grepen en zich bij zijn groep aansloten. De veraste soldaten van Lodewijk boden weinig weerstand en vluchtten naar de stadspoorten om aan de overwinnaars te ontkomen. Everard verscheurde de vlag van Vlaanderen, die sinds de strijd op de Grote Markt was blijven prijken.

De de Berlaimonttoren. In 1909 restte enkel nog de oorspronkelijke zandstenen sokkel, waaraan twee recentere verdiepingen van baksteen waren toegevoegd. De rest was verdwenen tijdens de afbraak van het klooster in 1799.

Recent zicht van de trap op boog, aan het begin van de Plebaantoren.

Recent zicht van de walmuur in de Wildewoudstraat 17-21. De steunbogen van de weergang en de borstwering met kantelen zijn duidelijk zichtbaar.

begin van de 20ste eeuw was in een tuin van de Komediantenstraat nog een toren zichtbaar waartegen de trap was aangebouwd die de kanunnikessen de Berlaimont namen om af te dalen naar de gedempte, tot siertuin heraangelegde gracht.

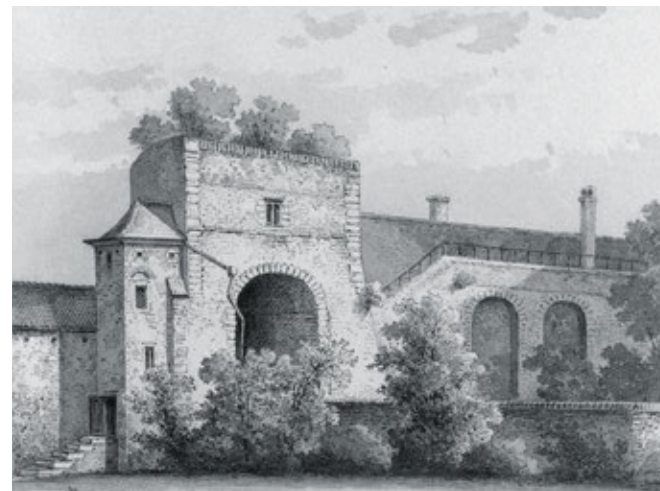
De omwalling liep dus door het kloosterdomein van de Engelse benedictinessen en klonm vervolgens verder de steile Treurenberg op, door een eigendom dat aan het klooster grensde, in het achterste deel van

het Etengat. Dit grote domein, het huis van Saventhem, bezat twee uitgangen, één naar de Sint-Elisabethsberg, de andere richting Sint-Goedele. Waarschijnlijk werd het verkocht, verkaveld en doorverkocht bij de aanleg van de de Berlaimontstraat tijdens het Franse Regime.

De geleidelijke ingebruikname van dit huizenblok door de Nationale Bank van België vanaf het midden van de 19de eeuw (1866-1880) heeft elk spoor van de omwalling in dit gebied uitgewist.

Hogerop, richting Treurenberg, maakt de omwalling een bocht rond de Sint-Michiels-en-Sint-Goedelekathedraal. De laatste toren van dit gedeelte en de aansluitende walmuur tot aan de Treurenbergpoort zijn bewaard gebleven in het huizenblok dat door de Wildewoudstraat wordt begrensd.

Deze toren is één van de vier die tot op vandaag bewaard zijn gebleven. Ze staat in de tuin van de pastorie van Sint-Goedele en is enkel op aanvraag toegankelijk voor het publiek. Onlangs werd de toren gerestaureerd; naar aanleiding hiervan verdween de moderne kelderinrichting (beschermde monument, 1991). In 1452 had de plebaan Alexander van Beringhen het domein gekocht, met gebruik van de toren, vanwaar de naam 'Plebaantoren'. In haar huidige toestand gaat het om een voor de eerste omwalling veel voorkomend type toren met hoefijzervormige plan die uitspringt ten opzichte van de bouwlijn van de walmuren om ze te flankeren en beschermen. Na het verdwijnen van de linker walmuur werd de rechte trap op ongelijke boog vervangen door een vierkante bakstenen traptoren die wellicht uit de 16de eeuw dateert en toegang verleende tot alle verdiepingen van de toren. De oorspronkelijke trap, die zich rechts van de toren bevindt, met klimmende boog en gedeeltelijk zichtbare funderingsboog, bleef goed bewaard. De walmuur wordt aan deze zijde

De Plebaantoren met haar bakstenen traptoren uit de 16de eeuw.

voortgezet op het aangrenzende eigendom. Dit stuk is het best bewaarde van de hele omwalling (beschermde monument, 1991).

De werken in de huizen aan de Treurenberg 8-10 hebben het mogelijk gemaakt om de fundering van de verbinding tussen de walmuur en de Treurenbergpoort bloot te leggen. De poort werd aanvankelijk Sint-Goedelepoort genoemd, omdat ze zich dicht bij de collegiale bevond. Ze heette ook Leuvensepoort, gezien ze toegang verleende tot de weg die naar de gelijknamige stad leidde. Op de eerste plaats kennen we haar echter onder de naam Treurenbergpoort. Vanaf de 16de eeuw deed ze dienst als staatsgevangenis. De treurende gevangenen zouden aan de oorsprong van haar nieuwe

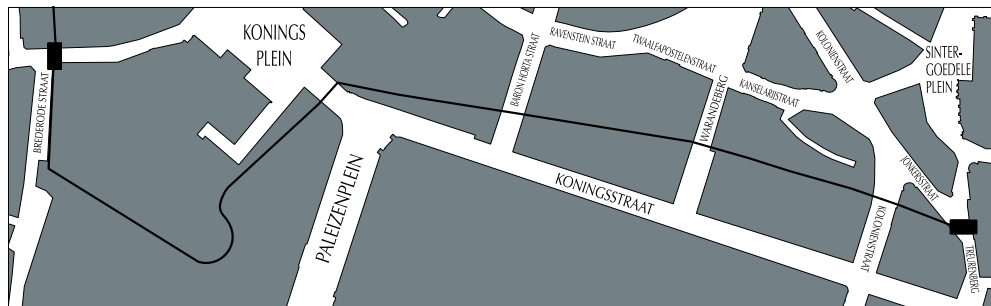
Tekening van R. Cantagalina, waarop de Plebaantoren en de Sint-Michiels-en-Sint-Goedelekathedraal zichtbaar zijn (17de eeuw).

naam liggen, die voor het eerst in 1567 werd gebruikt. De poort bestaat uit twee torens *extra muros* waartussen de doorgang voor voertuigen loopt en die boven onderling verbonden zijn door een recht gebouw met rondboogvenster. Pas in de 18de eeuw verdwenen het wachthuis en de gevangenis van de Treurenberg om plaats te maken voor woningen van particulieren.

Tekening uit de 19de eeuw met reconstructie van de omgeving van de Treurenbergpoort in de 17de eeuw.

VAN DE TREURENBERGPOORT TOT DE HERTOGELIJKE KAPEL

De hertogelijke 'Warande' werd in het westen door de eerste omwalling begrensd. Tekening van B. van Orley, begin 16de eeuw.

De bijna rechte, noordzuidelijke georiënteerde lijn die de stadsmuur van de Treurenbergpoort tot de hertogelijke kapel volgde, ligt op de waterscheiding die de Zennevallei domineert, op de plaats waar de steile flank plaatsmaakt voor een veel zachtere helling die voortgezet wordt op het plateau. Deze waterscheiding werd evenwel onderbroken door een vrij diepe vallei, de *Delle*, waarin de Coperbeek stroomde. Deze natuurlijke kloof werd gebruikt als bescherming van de hoger gelegen Koudenberg, waar het hertogelijk paleis was gelegen. De Coperbeek werd al snel gekanaliseerd maar bleef aanwezig in de 'Warande' (het huidige park van Brussel), in de vorm van een buffervijver, de vijver van

Clutinck. De omwalling volgde het natuurlijke reliëf en daalde, na een aswijziging, de Blindenberg in de Coperbeekvallei af, tot aan de sokkel van het koor van de hertogelijke kapel. Dit lange stuk van ongeveer 500 meter, dat oorspronkelijk geen enkele opening vertoonde, werd verdedigd door een droge gracht. Het is belangrijk te vermelden in welke mate het landschap in deze wijk wijzigingen heeft ondergaan. De morfologie van het oorspronkelijk reliëf werd immers uitgewist naarmate er stedenbouwkundige ingrepen werden uitgevoerd. De eerste wijziging die het landschap op deze plaats onderging, was de aanleg van de hertogelijke 'Warande'. Dit grote, beboste park was groter dan het huidige park van Brussel. Sinds het einde van de 16de eeuw strekte het park zich immers uit vanaf het hertogelijk paleis (huidige koninklijk paleis) tot aan de Leuvenseweg.

Een andere wijziging in de omgeving van de omwalling, maar ditmaal *intra muros*, was de aanleg van de Isabellastraat, wat gebeurde op vraag van de aartschertogin in 1626. De Coperbeekvallei was, binnen de omwalling, tot dan door het schietterrein van de kruisboogschutters ingenomen. De plaats met de suggestieve naam 'Hondgracht' werd zeker gedeeltelijk gedicht om het stuk van de de Isabellastraat tussen de voet van de hertogelijke kapel en de Blindenberg bijna helemaal vlak te maken. De huizen langs de Isabellastraat steunden ten oosten tegen de omwalling. Het beroemdste gebouw uit deze straat was de Domus Isabellae.

Een volgende wijziging was het dichten van de Coperbeekvallei bij de aanleg van het park van Brussel in 1776. Deze reusachtige onderneming had tot doel het ongelijkmatige terrein van de 'Warande', de voormalige tuin van het in 1731 door brand verwoeste Hof, opnieuw aan te leggen tot park-promenade. De aanleg van het park van Brussel en van de aangrenzende wegen, meer bepaald de Hertogsstraat, de Koningsstraat, de Wetstraat en het Paleizenplein, vereiste belangrijke ophogingswerken. Vanaf 1774 mochten de inwoners hun puinafval dan ook niet meer buiten de stad brengen maar werden ze verplicht het op deze plek te storten.

Portret van Filips de Schone, late 15de eeuw. Op de achtergrond, de omwalling vanaf de 'Warande'.

Het park van Brussel, vlak na de aanleg op de plaats van de voormalige hertogelijke 'Warande' (detail van het handgeschreven plan door L.-A. Dupuis, 1777).

Het eerste deel van de Koningsstraat loopt langs de westelijke zijde van het Park, en bezit een reeks bouwpercelen die aan het westen begrensd werden door de eerste omwalling. Dit had tot gevolg dat de stadsmuur aan de achterzijde van het perceel als steunmuur ging dienen, aangezien het niveauverschil tussen de nieuwe Koningsstraat en de Isabellastraat op sommige plaatsen meer dan tien meter

Deze toren, die bewaard bleef vanaf de funderingen tot en met de muren van de tweede verdieping, werd afgebroken in 1905. De trappen die toegang verleenden tot de weergang, zijn nog zichtbaar, terwijl het bovenste platform volledig verdwenen is.

bedroeg. De meeste huizen aan de Koningsstraat werden aan het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw door grote maatschappijen of bankinstellingen in gebruik genomen en geleidelijk aan uitgebreid tot uitgestrekte complexen. Het verdwijnen van de Isabellastraat in 1909 stimuleerde dergelijke uitbreidingen nog en leidde tot een massale afbraak van dit stuk van de omwalling. Sluitstuk van de gedaanteverwisseling van deze wijk was de aanleg van de Koloniënstraat en de realisatie van de Noord-Zuidverbinding.

Vanaf de Treurenbergpoort loopt de omwalling op een zekere afstand langs de Koningsstraat, door de binnenkant van het huizenblok, en dit tot aan de Koloniënstraat. De Parkgang, die deel uitmaakte van het grootse stedenbouwkundig project voor de aanleg van de omgeving van het park van Brussel, lag, dankzij aanzienlijk ophogingen, op hetzelfde niveau als de Koningsstraat. De woningen van de huizen in de Jonkersstraat, die zich achter de mooie huizen achter in de Parkgang bevonden, lagen echter 5 meter onder het niveau van de impasse. De ophogingen steunden op grote muurstukken van de eerste omwalling die de achterkant van deze tuinen begreunden. De gebouwen in het achterste deel van de gang werden afgebroken toen de nieuwe Koloniënstraat werd geopend. Aan de andere zijde van de straat ligt het hotel Lannoy, dat in 1834 het hotel de Ligne werd. Het eigendom werd uiteindelijk door de *Société des Tramways bruxellois* gekocht, die er werken liet uitvoeren om er haar kantoren in te vestigen. Dit leidde tot de afbraak, omstreeks 1905, van een uitstekend bewaard gebleven toren en een deel van de walmuur, ondanks de herhaalde waarschuwingen van archeologen uit die tijd, P. Combaz en A. de Behault. Onlangs koos de Franse Gemeenschap deze plaats

uit om zich te vestigen. Tijdens de werken die in 2000 plaatsvonden, kwamen nog enkele fragmenten van de fundering van deze muur aan het licht.

Op weg door het huizenblok langs de Koningsstraat, kruist de omwalling de Warandeburg. Deze sterk hellende straat was aangelegd op gronden die oorspronkelijk eigendom waren van de Parkabdij. De abdij had er in de 16de eeuw een refugehuis gevestigd, dat zich uitstrekte tot aan de muur van de eerste omwalling en een toren integreerde. De Matthieutoren, zo genoemd omdat ze later deel uitmaakte van het eigendom van de bank Matthieu, bleef tot in het begin van de 20ste eeuw perfect bewaard. Ze was op een heuvel gebouwd, de *Blindenbergh*, het hoogste punt van de stadsmuur. Van daaruit daalde de omwalling naar de Coperbeekvallei, waar ze aansloot op de funderingen van het koor van de hertogelijke kapel.

Wat verder moesten een andere toren en vijf bogen van de walmuur in 1910 wijken om de uitbreiding van gebouwen van de Generale Maatschappij mogelijk te maken. Verderop verdween de omwalling volledig, toen in 1796 de trap in de Baron Hortastraat werd aangelegd die de Ravensteinstraat met de Koningsstraat verbindt, op de plaats van de *Domus Isabellae*. Het idee om een rechtstreekse verbindingsweg te creëren tussen het Baliënplein (huidige Koningsplein) en de Kanselarijstraat, in de richting van de Sint-Goedelecollegiale, dateert al uit het midden van de 16de eeuw. De straat werd echter pas in 1620 aangelegd, onder impuls van aartshertogin Isabella. Om de kruisboogschutters te vergoeden voor de onteigeningen die noodzakelijk waren bij de aanleg

De Matthieutoren van de eerste omwalling werd afgebroken in 1908 om het bankgebouw, waartoe het behoorde, uit te breiden.

Het paleis van de hertogen van Brabant na de brand van 1731. Rechts, de *Domus Isabellae* (aquarel van F. Lorent).

De voormalige Isabellastraat, overwelfd in de 18de eeuw, onder Koningsplein 10.

van de Isabellastraat, liet de aartshertogin een echte wijk aanleggen, aan weerszijden van de straat, samengesteld uit identieke huisjes voor de boogschutters van het hof en de hellebaardiers van de stad. Midden in de wijk stond de Domus Isabellae, een groot, prestigieus gebouw dat zowel moest dienen voor de Grote Gilde van de kruisboogschutters als voor het Hof. De Domus Isabellae werd opgetrokken volgens de plannen van Jacques Franquart. Het ging om een vierkante constructie, waarvan elke zijde 14 meter telde en die tegen de eerste omwalling steunde, met uitzicht op en toegang tot de 'Warande' aan de oostzijde. Een toren van de eerste omwalling diende als fundering voor de traptoren van het nieuwe gebouw. Het laatste overblijfsel van dit gedeelte van de stadsmuur bleef bewaard in het Paleis voor Schone Kunsten, Ravensteinstraat 23. Heden is enkel de onderste schietruimte van de ondergrondse toren zichtbaar op aanvraag (beschermd monument, 2002). Dit leidt ons naar wat sommigen de 'ondergrondse ruimten van het Koningsplein' noemen, en waar een deel van de oude Isabellastraat nog zichtbaar is. Het, in 1775 overwelfde, straatgedeelte loopt langs het onderste kelderniveau van de kapel van Karel V, aan de westzijde. Jammer genoeg is geen enkel spoor teruggevonden van de verbinding van de stadsmuur met dit gebouw.

BIBLIOGRAFIE

Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 10.2. Brussel. Vijfhoek. Archeologische ontdekkingen, Brussel, 1997.

BILLEN, CL. en DUVOSQUEL, J.-M., *Brussel*, Antwerpen, Mercatorfonds, 2000 (reeks Steden in Europa).

DES MAREZ, G., *Guide illustré de Bruxelles: Monuments civils et religieux*, Brussel, 1979.

DE WAHA, M., *Les enceintes sur arcs des anciennes principautés belges. Les enceintes urbaines (XIIIe-XVIe siècle)*, Parijs, CTHS, 1999, pp. 197-210.

D'OSTA, J., *Dictionnaire historique et anecdotique des rues de Bruxelles*, Brussel, 1986.

HENNE, A. en Wauters, A., *Histoire de la ville de Bruxelles (nouvelle édition du texte original de 1845)*, Brussel, 1975.

Inventaris van het cultuurbezit in België. Brussel - Binnenstad, 3 delen, Luik, 1989-1994.

MARTINY, V.G., *Bruxelles. Architecture civile et militaire avant 1900*, Eigenbrakel, 1992, pp. 63-71.

In dezelfde collectie

1. HET JUBELPARK, ZIJN GEBOUWEN EN MUSEA (NL - FR - ESP - GB)
2. HET KERKHOF AAN DE DIEWEG (NL - FR)
3. DE GROTE MARKT VAN BRUSSEL (NL - FR - ESP - GB)
4. DE BEGIJNHOFWIJK (NL - FR)
5. DE HEIZEL (NL - FR - ESP - GB)
6. DE LOUIS BERTRANDLAAN EN HET JOSAPHATPARK (NL - FR)
7. DRIE VOORBEELDEN VAN PASSAGES UIT DE 19de EEUW (NL - FR - ESP - GB)
SINT-HUBERTUSGALERIJEN - BORTIERGALERIJ - NOORDDOORGANG
8. ANDERLECHT DE COLLEGALE - HET BEGIJNHOF - HET ERASMUSHUIS (NL - FR)
9. DE ZAVEL DE WIJK EN DE KERK (NL - FR - ESP - GB)
10. DE VIJVERS VAN ELSENE EN OMGEVING (NL - FR)
11. DE SINT-KATELIJNEWIJK EN DE OUDE HAVENDOKKEN (NL - FR)
12. HET LEOPOLDSPARK ARCHITECTUUR EN NATUUR (NL - FR - ESP - GB)
13. DE SQUARESWIJK MARGARETA, AMBIORIX, MARIA-LOUIZA EN GUTENBERG (NL - FR - ESP - GB)
14. DE ARMAND STEURSSQUARE TE ST-JOOST-TEN-NODE (NL - FR)
15. HET KONINGSPLEIN EN DE WARANDEWIJK (NL - FR - ESP - GB)
16. DE OBSERVATORIUMWIJK IN UKKEL (NL - FR)
17. DE TERVURENLAAN (NL - FR)
18. HET WOLUWEDAL (NL - FR)
19. DE LOUZALAAN (NL - FR)
20. DE CENTRALE LANEN (NL - FR)
21. SINT-GILLIS VAN DE HALLEPOORT TOT DE GEVANGENIS (NL - FR)
22. DE RINGLANEN VAN HET ROGIERPLEIN TOT DE HALLEPOORT (NL - FR)
23. DE SINT-BONIFATIUSWIJK (NL - FR)
24. DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUWWIJK (NL - FR)
25. DE BRUSSELSE KANALEN (NL - FR)
26. DE MARKTPLAATSEN VAN DE VIJFHOEK (NL - FR)
27. GANGEN IN BRUSSEL (NL - FR)
28. UKKEL, HUIZEN EN VILLA'S (NL - FR)
29. DE EERSTE OMWALLING (NL - FR)
30. HET TER KAMERENBOS (NL - FR)
31. HET JUSTITIEPALEIS (NL - FR)
32. DE TER KAMERENABDIJ (NL - FR)
33. DE MOLIÉRELAAN EN DE BERKENDAALWIJK (NL - FR)
34. DE TUINWIJKEN LE LOGIS EN FLORÉAL (NL - FR)
35. BRUSSELSE BIOSCOPEN (NL - FR)
36. DE WOLSTRAAT EN HAAR HISTORISCHE GEBOUWEN (NL - FR)
37. HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAEKEN (NL - FR)
38. KERKHOFEN EN BEGRAAFPLAATSEN (NL - FR)
39. GESCHIEDENIS VAN DE BRUSSELSE SCHOLEN (NL - FR)
40. DE RINGLANEN VAN DE HALLEPOORT TOT HET ROGIERPLEIN (NL - FR)
41. DE ABDIJ VAN DIELEGEM (NL - FR)
42. HET VOORMALIGE COUDENBERGPALEIS (NL - FR - GB)
43. DE APPARTEMENTSGEBOUWEN UIT HET INTERBELLUM (NL - FR)
44. HET RIJKSADMINISTRATIEF CENTRUM (NL - FR)
45. HET GEMEENTEHUIS VAN SCHAARBEK EN HET COUGNONPLEIN (NL - FR)
46. DE MAROLLEN (NL - FR)
47. IN HET HART VAN VORST SINT-DENIJSKERK, ABDIJ, GEMEENTEHUIS (NL - FR)
48. DE CAFÉS VAN BRUSSEL (NL - FR)
49. HET RURALE ERFGOED (NL - FR)
50. HET MILITAIRE ERFGOED (NL - FR)

Collectie Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis

De collectie **Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis** wordt uitgegeven om het culturele erfgoed van Brussel ruimere bekendheid te geven.

Boeken vol anekdotes, onuitgegeven documenten, oude afbeeldingen, historische overzichten met aandacht voor stedenbouw, architectuur en kunsten... een echte goudmijn voor de lezer en wandelaar die Brussel beter wil leren kennen.

De eerste omwalling

In het begin van de 13de eeuw vertoont Brussel alle kenmerken van een middeleeuwse agglomeratie. Het ontbreekt de stad enkel nog aan een omwalling. De bouw begint onder Hendrik I, hertog van Brabant (1190-1235). De stadsmuur structureert de topografische ontwikkeling van Brussel en heeft niet alleen een militaire en verdedigende functie, maar ook een sterk symbolische waarde, die de macht van de vorst en van het stedelijk gezag uitstraalt.

Naast een historische inleiding over de oorsprong en de bouw van de omwalling, stelt dit deel ook een wandeling voor langs de overblijfselen van de middeleeuwse stadsmuur.

